

Strobel

STAMPFEL-FÉLE
TUDOMÁNYOS ZSEB-KÖNYVTÁR.

— 15. —

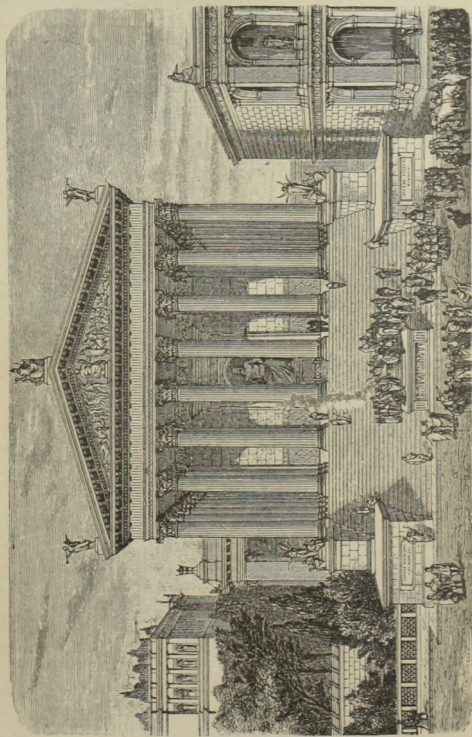
RÓMAI RÉGISÉGEK.

IRTA

D^r. SCHMIDT MÁRTON,
FŐGYMNÁSIUMI TANÁR.

POZSONY, 1899. BUDAPEST.
STAMPFEL KÁROLY KIADÁSA.

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

Jupiter Stator temploma.

abbiatec. stator. temblorum

A római alkotmány a királyok alatt.

1. Róma népe.

A római nép eredetileg három tribusból, a *Ramnes*, *Tities* és *Luceres* tribusából olvadt össze, s közös néven *populus Romanus*-nak nevezte magát. Egy más neve Róma népének volt a *quirites*.

Mindegyik tribus 10 *curiából* állt, úgy hogy tehát a *curiák* összes száma 30 volt.

A tribus élén a *tribunus*, a curia élén a *curio* állt

Minden curia több (talán 10) *gens*-ből, s minden *gens* ismét több *familiából* állt.

Csak a tribusokba beosztott rómaiak élvezték a teljes polgári jogot és voltak a szó szoros értelmében polgárok (*cives*). A teljes polgári jog (*civitas* vagy *ius civitatis*) részben a közéletben érvényre jutó (*iura publica*), részben magántermészetű jogokat (*iura privata*) zárt magába. Az előbbiekhöz tartozott: 1.) *ius sufragii*, a szavazatjog a centuriákban, 2.) a *ius honorum*, melynél fogva minden polgár bármely hivatalra igénynyel bírt, 3.) *ius provocationis*, mely feljogosította a polgárt arra, hogy a hivatalnokok ítélete ellen felebbezzen a néphez, 4.) *ius libertatis*, melynél fogva a polgár ment volt minden testi fenytéstől és a halálbüntetéstől.

A magántermészetű jogokhoz tartozott: 1.) a *ius connubii*, mely szerint a polgár érvényes házasságot köthetett, 2.) a *ius commercii*, melynél fogva

a római polgár birtokot vehetett és eladhatott, és szabadon költözhetett.

A teljes polgári jogot élvező polgárok *patriciusok* voltak s e megnevezéssel megkülönböztették magokat a később bevándorlott és letelepített lakósoktól, a kik személyes szabadsággal bírtak ugyan, de az állam ügyeire befolyást nem gyakorolhattak. — Ezen utóbb bevándorlott lakósok voltak a *plebeiusok*. A plebeiusok ki voltak zárva a tribusokból és curiákból, a népgyűléseken nem szavaztak és a patriciusokkal nem köthettek jogérvényes házasságot.

Voltak Rómában a legrégebbi időktől kezdve letelepedett *idegenek (peregrini)* is. A peregrinust a régi időben *hostis*-nak nevezték. A vendégbarátságot védő istentől (Jupiter hospitalis) való félelemből nem bántották az idegeneket. Peres ügyekben védő úrra (*patronus*) szorult a peregrinus. — A polgár jogaiból nem élvezhetett az idegen egyet sem, de jogában állt az idegennek Rómában saját istenét saját vallása szerint tisztelni.

Egy középosztálytia polgárok és idegenek között képeztek a *Latini*, a kiknek megadatott a commercium. A *Latini* megnevezés eredetileg csak a latinokat (Latium lakóit) illette, de későbbben megadatott más városok lakóinak is; a szövetséges háború (tehát K. e. 88) után megadatott a *ius Latii* Italián kívül fekvő városok és országok lakóinak. — A *Latinus* megszerezhetette a teljes polgárjogot az által, hogy ha egy gyermeknek hátrahagyásával Rómába költözött, vagy ha hazájában hivatalt viselt.

A mennyiben a római polgár védelme alá vette Róma azon lakosait, a kik magok nem védhették magokat, nevezték őt *patronus*nak. A védelemre szoruló ember neve *cliens*. Mindegyik gensnek megvoltak a maga cliensei.

A patronus kötelessége volt védenczét jogi tanácsal ellátni, azt a törvényszék előtt helyettesíteni, s neki szükség esetén védelmet és segítséget nyújtani. — A cliensnek kötelességei voltak: 1.) fegyvert fogni a védőúrért és vele táborba szállani, 2.) védőura leányának kiházásításánál segítségre lenni, 3) védőurát, ha az foglyul esik, kiváltani és a törvényszék által reáráott bírságot lefizetni, 4) a védőurnak pénzbeli segílyt adni, ha neki egy hivatal viselésénél nagy kiadásai voltak

vagy ha a nemzetség, melyhez a védőúr tartozott, áldozatot tartott, 5.) uránál tisztelegni és őt a forumra elkisérni, a miért ura a clienst megvédégette.

Szemben a rabszolgával (*servus*) szabadnak, *liber*-nek nevezte magát a római polgár.

A régi népek általános szokása szerint rabszolgásra jutott a hadi fogoly. — A foglyok egy részét megtartotta az állam (*servi publici*), egy másik részét eladta, ismét másokat zsákmányként odaadott a katonáknak. — Az eladásnál a hadifogoly fején koszorú volt; a koszorú az élet ajándékozását jelentette (*sub corona vendere*). A hadifogoly gyermekei szintén rabszolgák voltak. — Rabszolgásra jutott az is, a ki a census vagy a katonai szolgálat alól magát kivonta; a régebbi időben a fizetni nem képes adós is.

A rabszolgának jogai nem voltak; nem tekintették személynek, hanem tárgynak. Az úr rabszolgájának élete felett rendelkezett s tehetett vele, a mit akart. A mit a rabszolga szerzett, az uráé volt; a rabszolgának magának vagyona nem volt. Ura engedelmével gyűjthetett ugyan a rabszolga egy kis vagyont (*peculium*), de ezt az úr a rabszolga szabadon bocsátásakor megtarthatta.

A rabszolga szabadon bocsátása (*manumissio*) háromféleképen történhetett: *vindictā*, *censu* és *testamento*.

A *manumissio vindicta* egy magas hivatalnok (*praetor*) előtt történt. Egy e célra felkért ember (*lictor*) pálczát (*vindicta*) tartva a felszabadítandó rabszolga felett symbolikusan megvitatta a régi úr jogát e rabszolgához s azt mondta: *hunc ego hominem liberum esse aio*. — A rabszolga urának kijelentésére: *hunc hominem liberum esse volo* kimondotta a hivatalnok a szabadon bocsátást, a mire a szabadon bocsátottnak e szavakkal: *cum tu liber es, gaudeo*, szerencsét kívántak a jelenlevők.

A szabadonbocsátás második formája volt a *manumissio censu*, mely csak annyiból állt, hogy az úr felvétette felszabadítandó rabszolgáját a census alkalmával a polgárok lajstromába.

Végül történhetett a szabadon bocsátás végrendelet utján; ezen formája a szabadonbocsátásnak volt a *manumissio testamento*.

Gyakran az állam is megadta a szabadságot és

a polgárjogot oly rabszolgáknak, a kik erre gonosz-
tettek feljelentése vagy más hasonló tettek által
érdemesekké lettek.

A felszabadult rabszolga *libertus* vagy *liber-
tinus* volt. Eredetileg valószínűleg volt különbség
libertus és *libertinus* között, a mennyiben a fel-
szabadított rabszolgát *libertus*-nak és ennek fiát
libertinus-nak nevezték; később, a midőn a felsza-
badított rabszolga fia és a teljesen szabad születésű
között levő nagy különbség enyészni kezdett, a liber-
tinus szó a felszabadított rabszolgákra is alkalmazta-
tott és a libertus szóval a felszabadított ember
viszonya előbbi urához volt megjelölve, a libertinus
szóval pedig a felszabadított rabszolga állása az
államban.

A felszabadult magán-rabszolga felvette volt
urának *praenomen*-jét és *nomen*-jét és ezekhez tet-
szése szerint választott cognoment. A felszabadult
rabszolga, a ki az állam birtokában volt, vagy a
Servius Romanus nevet kapta, vagy felvette a fel-
szabadító hivatalnok nevét.

Az állam szolgálatában álló rabszolgák (*servi
publici*) részben a papi collegiumokhoz voltak be-
osztva, részben az állami hivatalokban teljesítettek
alsóbbrendű szolgálatot.

Servius Tullius reformja.

Az első királyok alatt annyira felszaporodott az
ősi *gens*-eken kívül álló lakosok száma, hogy az
állam veszélyeztetése nélkül nem lehetett azokat
befolyás nélkül hagyni az állam ügyeinek vezetésére.
Servius Tullius tehát egy oly beosztást létesített,
a melyben a *vagyon* volt a jogoknak és kötelességek-
nek az alapja.

A leggazdagabb emberek 18 centuriája *equites*
néven képezték az állam legelőkelőbb osztályát. —
Az equites osztályába felvettek az államtól lovat
(*equus publicus*) kaptak, azaz pénzt egy ló meg-
vételére (*aes equestre*), a mely a későbbi időben
10000 *as*-t tett ki, továbbá lótartási díjat (*aes
hordearium*) azaz 2000 *as*-t.

Ezekkel szemben állottak a gyalogosok, *pedites*,
a kik ismét két nagy csoportba voltak felosztva: a

vagyonosok csoportjába, *assidui* vagy *locupletes* és a szegények csoportjába, *proletarii* vagy *capite censi* (= fejenként, nem vagyon szerint számított polgárok). Ezen utóbbiak, mint a gyalogosok hatodik osztálya, mindössze csak *egy* centuriát képeztek.

Servius Tullius a többieket vagyonuk szerint öt osztályba (*classis*), illetve 174 centuriába osztotta. — Az első osztályban voltak azok, a kiknek vagyona 100,000 *as* t vagy többet ért, a másodikban, a kiknek vagyona legalább 75,000 *as*; a harmadikban 50,000 *as*, a negyedikben 25,000 *as*, az ötödikben 12,500 *as* volt a megkivánt vagyon, *census*.

Az első osztályban levők 80 centuriát képeztek, a másodikban levők 20 centuriát, a kikhez vettek még 2 centuriát *„centuriae fabrum“* = a mesteremberek centuriáit, a harmadik osztályban levők képeztek 20 centuriát, a negyedik osztályban levők 20 centuriát, melyekhez járult még két centuria *accensorum, cornicinum et tubicinum* és végül az ötödik osztály adott 30 centuriát.

Igy tehát az összes centuriák száma 193 volt.

<i>Equites</i>	18	centuriae
<i>Pedites</i> I. classis: 80 centuriae	80	„
II. classis: 20 centuriae	20	„
2 centuriae fabrum	22	„
III. classis: 20 centuriae	20	„
IV. classis: 20 centuriae	20	„
2 centuriae accensorum, cornicinum, tubicinum	22	„
V. classis: 30 centuriae	30	„
VI. classis: capite censi, proletarii	1	„

193 centuriae.

Az egyes osztályokon belül volt még egy felosztás, a mennyiben a centuriák egyik fele fiatalabb, a másik fele idősebb emberekből állt; — így az első osztályhoz tartozó 80 centuria közül 40 *centuriae iuniorum* és 40 *centuriae seniorum* volt stb. — A 17 és 46 éves kor között állók voltak a fiatalabbak; ezek képezték a tulajdonképeni hadköteles legénységet; a 46—60 évesek, a *seniores*, nem vonultak táborba és csak szükség esetén fogtak fegyvert a város megvédésére. — A 60 évnél nagyobb kor fel volt mentve katonai szolgálat alól.

Ugyancsak Servius Tullius-tól származik a város és környékének felosztása *regió*okra illetve *tribus*okra. A város területe fel volt osztva 4 régióra, az azokban lakó nép 4 városi tribusra (*tribus urbanae*), a melyek nevei: *Suburana*, *Exquilina*, *Collina*, *Palatina*. — A városon kívüli terület 26 *tribus rusticae*-t adott, melyek száma az idők folyamán (a városiakkal együtt) felszaporodott 35-re. — Ezen felosztás megmaradt a császárok idejében is.

A városon kívüli tribusok ismét kisebb kerületekre oszlottak, melyek nevei voltak: *pagi*. Mindegyik pagus egy-egy külön községet képezett a tribuson belül, melynek élén állt a *magister pagi*. — Mindegyik pagusnak meg voltak a maga közös szentségei és az éveként tartott ünnepei: *paganalia*, a melyeken a kerülethez tartozó emberek, *pagani*, mind résztvettek.

A városi tribusoknak hasonló kerületeik voltak; ezek neve volt *vici*, melyek élén állottak a *magistri vicorum*; a *paganalia* ünnepeknek megfelelték itt a *compitalia* nevű ünnepek (*compitum* = utak keresztezése, keresztutak, az azokon felállított oltárok).

A király.

A királyság volt a rómaiak első államformája. A király, *rex*, állását nem öröklés, hanem választás útján nyerte. Ő benne volt egyesítve a legfőbb *birói* és *végrehajtói* hatalom; ő állt a *vallási* és *katonai* ügyek élén; a *törvényhozás* hatalma, ha nem is korlátlanul, az övé volt.

A király katonai hatalmánál (*imperium militare*) fogva hívta össze a sereget, nevezte ki a tiszteket és vezette a sereget. Csak neki volt szabad a külfölddel érintkeznie, háborút üzennie és békét vagy szövetséget kötnie.

Otthon ő volt a legfőbb *biró*, a kinek ítéletétől nem volt felebbezés a néphez. A király nevében szolgáltatott még igazságot a királytól kinevezett bírák. Hazaárulási pörök elbírálása a *duoviri perduellionis* nevű bírákra volt bízva. — Súlyosabb gonosztettek nyomozására kinevezett a király vizsgáló bírákat: *quaestores parricidii*. — Az ítélet hozását a király rendszerint fentartotta magának.

A király kezelte az állam *vagyonát*; a kincstár kulcsa nála volt: ő rendelkezett a háborúkban elfoglalt földek felett. — Ő gondoskodott a város biztonságáról, a kereskedés és közlekedés rendjéről. — Ha elhagyta a várost a *praefectus urbis* helyettesítette őt.

A vallásügyek élén állva fontos vállalatok előtt megkérdezte az istenek akaratát, kiknek jóindulatát a rómaiak állandóan áldozatok által fentartani iparkodtak. Segitettek a királynak ezen vallási ügyek végzésében hivatalnokok és papok, mint a *flamines*, *salii*, *luperci*, *virgines Vestales*, *augures*, *pontifices*, *fetiales*.

Lictor.

Ezen kötelességekért többféle *megtiszteltetésben* részesült a király. A zsákmány javarésze az övé volt, földjeinek megmiveléséről a polgárok gondoskodtak. A városban kocsin járt; a törvényszékben a *sella curulison* ült. Bibor ruhát viselt; hatalmának külső jele volt a *sceptrum*, a tizenkét előtte menő *lictor* a *bárdal* ellátott vesszőnyalábal (*fasces*.)

A királyválasztás következőképen történt. A király elhunytá után *interregnum* állott be, melynek főfeladata volt a király megválasztása. A patriciusok közül megválasztott *interrex* a senatust megkérdezte a király választása ügyében. Ha ezen két legmagasabb államhatalom között egyetértés volt, az interrex összehívta a népgyűlést és kérte a nép beleegyezését. — A megválasztottat az augur a várba vezette az *auguraculum*hoz, hol az istenek akaratát égi jelekből megkérdezték. — Hogy a megválasztott az *imperiumot* (*regia potestas*) megnyerje, még a curiák beleegyezése is kellett (*lex curiata de imperio*).

A senatus.

A *senatus* a királytól választott tanácskozó testület, melynek feladata volt a királynak tanácsot adni, ha ez tanácsát kikérte. — A senatusnak nem volt kezdeményezési joga. — A király nem tartozott az adott tanácsot követni, de még nem is tartozott a senatust összehívni. Legtöbb hatalmat gyakorolt

a senatus az interregnum idejében, de ekkor sem volt más joga mint elvetni vagy megválasztani az interrex által ajánlott királyt. A mi a király senatorválasztási jogát illeti, ez valószínűleg nem volt teljesen korlátlan; kétségkívül tekintettel kellett a királynak lennie a hatalmasabb családokra.

A senatorok száma valószínűleg változott a különféle királyok alatt. Romulus alatt a senatus, úgy látszik, 100 tagból állott. Valószínűleg Tarquinius Priscus alatt felszaporodott e szám 300-ra.

A népgyűlések.

Kétféle népgyűlést kell a királyok korában megkülönböztetni: 1.) *contio*-t és 2.) *comitia*-t. *Contio* alatt oly népgyűlés értendő, melyen a néppel közöltek valamit, a melyen azonban a népnek nem volt joga szavazni vagy dönteni. — *Comitia* oly népgyűlések, a melyeken a nép szavazott és döntött. — A királyok idejében azonban úgy látszik, hogy a *comitia* nem voltak okvetlenül szavazással összekötve, a mi az alantabb említett *comitia calata*-kból következik.

A királyok idejéből kétféle *comitia*-t ismerünk: 1.) vallási ügyekben összehívott *comitia calata*-t, 2.) világi ügyek eldöntésére összehívott *comitia curiata*-t.

A *comitia calata* összehívott a király és a legmagasabb papok (*flamines*) inaugurációjánál, a *testamenti factio*-ra, azaz akkor, ha egy polgár ki akarta jelenteni, hogy ő vagyonát nem törvényes örökösére akarja hagyni, és a *detestatio sacrorum*-ra, azaz akkor, ha egy polgár a *gens*-ből való kilépését akarta bejelenteni.

A *comitia curiata*-t a király hívta össze, a ki egyszersmind e gyűlés elnöke volt. A gyűlésen csak patriciusok vehették részt. Mindegyik curiának csak egy szavazata volt. A curiákon belül a szavazás fejenként (*viritim*) történt. A *comitia curiata* hatáskörébe tartozott: 1.) hivatalnokok választása, 2.) előterjesztett törvények feletti szavazás, 3.) háború és béke feletti döntés és 4.) Tullus Hostilius óta főben járó bűnügyekben való ítélkezés. Szem előtt

tartandó, hogy e gyűléseknek nem volt, kezdeményezési joguk. A király összehívta a curiákat, hogy nekik valamit előadjon és hogy a curiák a király kérdéseire feleljenek.

Habár Servius Tullius óta már megvolt a népnek centuriákra való felosztása, még nem léteztek e korban a később oly fontosakká lett *comitia centuriata*. Ezek eredete valószínűleg egybe esik a köztársaság megalapításával.

II. Az állam alkotmánya a köztársaság idejében.

Történeti áttekintés.

Rómában a királyság állítólag 509-ben K. e. ért véget. A királyok elűzetése a patriciusok és plebeiusok közös műve volt. -- Mindamelllett a patriciusok nem akartak a plebeiusoknak a hatalomból és jogokból juttatni; a magasabb állásokat egészen lefoglalták maguknak, a plebeiusoknak csak szerény terjedelemben adtak helyet a senatusban; csak a patriciusok kaptak részt a közlegelőkből; az elfoglalt vidékeket, az állam birtokát képező földeket (*ager publicus*) maguknak foglalták le. — A bérbe vett földekért nem fizették le a kijáró bérösszeget. Az állam költségeinek fedezésére adót róttak ki, a mely a szegény osztályokat leginkább sújtotta. — A plebeiusok, kik a folytonos háborúk által igénybe voltak véve, adósságaikat, minthogy földjeiket nem mivelhették, nem fizethették és még jobban eladósodtak. A törvény megengedte, hogy a hitelező az adóst rabszolgának eladhassa vagy megölhesse. — Különösen ezen törvény szigorú keresztülvitele oly annyira elkésérítette a népet, hogy az 496-ban ki-496. vándorolt a Szent Hegyre.

Csak most engedett a senatus. A senatus a nép jelen baján segítő földet osztott a plebeiusoknak és rendezte az adósok ügyét; hogy pedig

jövőre a nép biztosítva legyen a patriciusok ellen, megadatott neki a jog egy sérthetetlen és nagy hatalommal bíró hivatalnok, a *néptribunus*, választására. — A nép visszatért a városba.

A béke azonban nem volt tartós. A patriciusok nem vették jónéven joguk korlátozását, a nagy tömeg pedig nem volt megelégedve avval, a mit eddig elért. — A nép külön gyűlésekben megválasztotta tribunjait és leszavazta ellenfeleinek ajánlatait. — A népnek határozatai a senatus jóváhagyása mellett csakhamar törvényerőre emelkedtek (*lex*

471. *Publilia*).

Először részt kívánt a nép az *állami szántó-földekben és legelőkben*. A patriciusok e kívánságok-

456. nak elkeseredetten álltak ellen. 456-ben kényszerűségből felosztották az Aventinust a nép között és beleegyeztek gyarmatok kiküldésébe. — Az ilyen föld-felosztási mozgalmak élén álló vezéreket gyilkosságok által tették el láb alól. — A tribunusok száma csakhamar tízre szaporodott s ezek *veto* joguknál fogva nagy hatalomra tettek szert.

A nép óhajának engedve beleegyezett a senatus, 451. hogy 451-re tíz patricius választassék a fennálló jogoknak összeírására (*decemviri legibus scribendis*).

— A következő évre választott decemvirek között plebeiusok is voltak. — Az így keletkezett tizenkét táblás törvény (*leges duodecim tabularum*) képezi a római jog alapját. Az eredeti törvénytáblák, melyek a Krisztus utáni 3-ik századig ki voltak téve a forumon, nem maradtak reánk. A régi írók műveiben fennmaradtak egyes töredékek. — A tizenkét táblás törvény az addig szokásban volt adóstörvényeket magában foglalta ugyan, de súlyos büntetést rótt ki az e téren előfordulható visszaélésekre és az uzsorára.

Hozzájárult a *comitia tributa* befolyásának emelkedése. Ezen gyűléseken a nép akarat inkább jutott érvényre, mint a *comitia centuriatákon*. — E gyűléseken hozott határozatok époly jogérvényesek voltak, mint a *comitia centuriata* határozatai. A

448. 448-ból való *leges Valeriae Horatiae* kimondották: *ut, quod tributim plebs iussisset, populum teneret*, megerősítették a *felebbezést (provocatio)* és kimondották a tribunusok, aedilek és decemvirek sérthetetlenségét (*sacrosancti*). Két évvel később

ezen comitia tributákra bízott a quaestorok megválasztása.

445-ben keresztül vitte Canuleius tribunus (*lex Canuleia*) a vegyes házasságok érvényességét. A plebeiusok elérhették a legmagasabb állásokat. Egyelőre megengedett nekik, hogy consuli hatalommal bíró tribunusokat válasszanak (*tribunus consulari potestate*). A patriciusok, mikor a plebeiusoknak megnyílt ezen állás, egy pusztán patriciusok által betölthető hivatalt létesítettek a: *censurát*.

421-ben megnyílt a plebeiusoknak a *quaestori* hivatal. 367-ben tényleges részt kaptak a plebeiusok a consulságban a *lex Licinia Sestia* folytán, melynek értelmében az egyik consulnak plebeiusnak kellett lennie. Az által is enyhítettek a plebeiusok sorsán, hogy a rabszolgamunka megszorítása által kereset nyílt a szegényebb polgároknak. Végre részt kaptak a plebeiusok a községi földekben és legelőkhben.

Igaz ugyan, hogy a patriciusok azután, hogy elvesztették kizárólagos igényüket a consuli állásra, a *praetori* és az *aedilis curulisi* hivatalokat hozták létre, mint tisztán patriciusi hivatalokat, de ezek is nem sokára megnyíltak a plebeiusok előtt. A praetori hivatalról már 337-ben kellett a patriciusoknak lemondaniok. — A *lex Ogulnia* K. e. 300-ban elrendelte, hogy a *pontifexek* és *augurok* kollegiumaiba a plebeiusok egy bizonyos száma vétessék fel.

A plebeiusok és patriciusok közötti harczokat megszüntette a *lex Hortensia* K. előtt 288-ban, mely szerint megnyerte a comitia tributa a törvényhozás kezdeményezésének jogát. Ezen törvény értelmében az egész római népre nézve kötelező volt az, a mit a plebs elhatározott.

Miután így megszűnt a patriciusok és plebeiusok között minden különbség, más alapon álló kiváltságos osztályok jöttek létre.

Azok, a kik elérték az *aedilis curulisi* hivatalt, különbeknek tartották magukat azoknál, a kik e hivatalt el nem érték. Ezen az alapon fejlődött ki egy nemesség (*nobilitas*), mely lehetőleg a maga számára kívánta fentartani a magasabb állásokat.

Nem szívesen vettek fel e nemesek „uj embereket“ (*homines novi*), azaz férfiakat, a kik oly családból származtak, melyben aedilis curulisi állást viselt férfiú még nem volt.

A másik alap, melyen kifejlődött egy kiváltságos osztály, volt a vagyon, a földbirtok. A nagy földbirtokok megszaporodásának természetes következménye volt a szegény néposztálynak — a proletároknak — megszaporodása.

- Az ellentét a szegény nép között egyfelől, a gazdag földbirtokosok és állami tisztviselők között másfelől csak akkor vált érezhetővé, a mikor a Rómát közvetlenül fenyegető ellenség — különösen
146. Karthagó — le volt győzve. Sokan felhagytak volt a föld művelésével és letelepedtek a városban, a hol gazdagok kegyeiből könnyebben és kényelmesebben élhettek. — A Gracchusok emelni kívánták a földmívelést és a szegények nyomorát enyhíteni iparkodtak, a mi természetesen nem történhetett erőszakos ujtások és a gazdagok károsítása nélkül, úgy hogy ezek a reformok heves harcokat idéztek elő.
133. *Tiberius Gracchus* 133-ban a *lex Licinia* alapján azt kívánta, hogy a ki 500 (két fiú esetében 1000) hold földnél többet bír, adja ki ezt, és hogy ezen földek osztassanak ki a szegények között egy három tagból álló bizottság által (*tresviri agris dandis assignandis*). — Az ilyen módon keletkezett szabad földmívelő osztályt nem sokára tönkretette
121. a földek eladhatására kiadott engedély. 121-ben adómenteseknek nyilvánították a birtokok, a szegény népet pedig gabonakiosztásokkal kenyerezték le. — A fiatalabbik Gracchusnak, *Caius Sempronius Gracchusnak* (123—121) politikai reformjai állandóbbak — voltak, mint a földfelosztást illető reformjai. A
121. *lex Sempronia de civibus Romanis*: ne de capite civium Romanorum iniussu populi iudicaretur biztosította a polgárok személyes szabadságát. — A *lex iudiciaria* elvette a szenatori rendtől az esküdt törvényszékekben való biráskodást és átadta ezt a lovagrendnek; a lovagrend censusa 400,000 sestertius (42000 frt) volt.

90-ben a *lex Julia* megadja a latinoknak és Italia fel nem lázadt községeinek a polgárjogot. —

Sulla helyreállítja a senatus hatalmát; de az ő el-

88. távozása után (88. K. e.) Marius és Cinna ismét a
84. népuralmát erősíték meg. Sulla 84-ben győztesen visszatér és két évi polgárháború után mint *dictator* magára veszi az állam új rendezését.

Sullának intézkedései (*leges Corneliae*) a következők voltak:

1.) A számban megfogyott *senatus* 300 taggal kiegészítették. A senatorokat a *comitia tributá* választják meg. A senatori rendbe csak az vehető be, a ki *quaesturát* viselt. A *quaestorok* száma 20-ra szaporították. A lovagrendnek átadott biráskodást ismét a *senatus* megkapja.

2.) A *néptribunusok* csak akkor terjeszthetnek a comitiák elé törvényjavaslatokat, ha ezeket a *senatus jóváhagyta*. A vetojoggal való visszaélés súlyos pénzbírsággal büntették. — A ki a tribunusi hivaltalt viseli, más hivatalért nem pályázhat többé.

3.) Az állandó törvényszékek (*questiones perpetuae*) száma megszorították. A praetorok száma felemeltetik *nyolczra*.

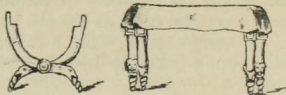
Sulla intézkedései nem voltak hosszú életiek. Miután már 75-ben megengedettett ismét, hogy a 75. tribunusok magasabb hivatalokra is pályázhatnak, Pompeius és Licinius Crassus consulok 70-ben teljesen visszaállítják a tribuni állást. — Az esküdt- 70. törvényszékeknél egy harmadban részt kapnak a senatorok, egy harmadban a lovagok és egy harmadban a *tribuni aerarii* (= a tribusok előljárói, a kik a quaestorokhoz beosztva pénzügyi hivatalnokok voltak.)

Az ezután következő időben az egyes hatalomra jutott férfiak (Pompeius, Caesar, Antonius) intézkedései hatalmi állásuknak megerősítését vették főleg czélba és általában véve nem voltak állandó tartamúak, míg végre az *Octavianus Augustus* által létrejött egyeduralom ismét állandó viszonyokat teremtett.

A hivatalok (magistratus).

A hivatalok fel voltak osztva *magasabb (maiores)* és *kisebb (minores)* hivatalokra. — Az előbbiekhöz tartoztak a *dictator*, *consul*, *praetor*, *interrex*, *ensor* állása, az utóbbiakhoz az *aedilis*, *quaestor*, *tribunus plebis*, a *decemviri stilitibus iudicandis*, *triumviri capitales* stb. — Fel voltak továbbá osztva a hivatalok *rendes (ordinarii)* és *rendkívüli (extraordinarii)* hivatalokra; ez utóbbiakhoz tartoztak: az *interrex*, *dictator*, *magister equitum*,

praefectus urbis, decemviri legibus scribendis, tribunus militares consulari potestate, triumviri rei publicae constituendae. Azon hivatalok, melyek

Sella curulis.

lis (dictator, decemviri legibus scribendis, tribunus consulari potestate.)

A hivatalok tiszteletbeli állások voltak, *honores*, a melyekért díjazás nem járt; *honorem gerere* = *magistratum gerere*. A *consul, praetor, censor, tribunus consulari potestate* a comitia centuriatákon választott meg, a dictatort *kinevezte* az egyik consul; a többi hivatalnokokat a comitia tributákon választották meg.

Az állami hivatal elérésére szükséges feltételek voltak: 1. A pályázónak szabadszületésű (*ingenuus*) római polgárnak kellett lennie. A köztársaság első 150 évében csak patricius jutott hivatali álláshoz. A 445-ik évből való *Lex Canuleia*-tól kezdve egymás után megnyíltak az állások a plebeiusoknak. — Másfelől néptribunussá ismét csak plebeius lehetett. — 2. A pályázónak bizonyos a törvény által megállapított korban vagy azon túl kellett állnia. Eleinte úgy látszik, nem volt a kor, és a hivatalok sorrendje megállapítva: mert számos esetről tudunk, hogy igen fiatal korban álló férfiak nyertek magas állásokat. A K. e. 180-ból való *Lex Villia* volt az első, a mely egy bizonyos kort irt elő az egyes állások elnyeréséhez. (*Lex annuaria*.) Hogy melyik volt ez az előirt kor minden egyes hivatalra nézve, nem ismeretes egészen pontosan. Úgy látszik, hogy a consuli állás elnyerésére megkívánt kor volt a negyvenhárom év, a praeturára negyven, az aedilis curulisi állásra harminczhét, a quaesturára harmincz. — 3. Két magasabb hivatal viselése között két évnek kellett letelnie. A *Lex Villia* a hivatalok fokozatos sorrendjét is megállapította (*certus ordo magistratum*). Az ezen rendtől való eltérésre vonatkoztak a *petitio extraordinaria, honor extra ordinem kifejezések*. — 4. A pályázónak testileg és lelkileg

épnek, és erkölesi tekintetben kifogástalannak kellett lennie. — 5. A pályázónak nem volt szabad ipart űznie vagy szolgálataiért bért elfogadnia. — 6. A pályázónak egy bizonyos határidőn belül személyesen kellett jelentkeznie (*profiteri*) a választást vezető hivatalnoknál. Ezután a pályázó krétával fehéritett tógában (*toga candida*) ismerőseinél és barátainál, sőt idegeneknél is körüljárt (*ambitio*), hogy azok szavazatát kikérje.

A hivatalba lépés ideje (*inire magistratum*) többször változott. K. e. 154-től kezdve január elsején foglalták el a rendes hivatalnokok állásaikat. A hivataloskodás tartama egy év volt. Az évközben választott hivatalnok (*suffectus*) a törvényes határnapon tette le a hivatalát. A hivatal elfoglalása és letevése eskületevésével járt. Hivatalból való elmozdítás nem létezett; volt azért azonban a senatusnak, vagy a magasabb hivatalnoknak módjában a hivatalnokot önkéntes lemondásra (*abdicatio*) bírni.

A magasabb hivatalnokok jogai voltak általánosságban: 1.) A népet contiora összehívni, — 2.) A hivatalos tevékenységre vonatkozólag rendeleteket (*edictum, decretum*) kibocsátani. — 3.) A senatusnak jelentést tenni és a senatus elé lépni határozati javaslatokkal (*referre ad senatum*). — 4.) A polgárokra pénzbírságot kiróni. — 5.) Auspiciumokat tartani.

A hivatalnokok hatalma korlátozva volt: 1.) a senatus által; — 2.) az ugyanazon rangban álló és a magasabb hivatalnokok által; — 3.) a polgárok felebbezési joga által; — 4.) a hivatali év letelte után megengedett felelősségre vonás által. — A hivataloskodás ideje alatt a magasabb hivatalnokok nem voltak beperelhetők, kivéve, ha ők magok kívánták vagy ha a néptribunok emelték a vádat.

Az egyes hivatalok.

A consul.

A királyság eltörlése után az állam kormányzása két-két évenként választott hivatalnokra bízott. Ezen hivatalnokokat eredetileg *praetoroknak* (*prae-itores* = előjáró) hívták, későbbben ezen megnevezés helyett általános lett a *consul* megjelölés.

A consul a comitia centuriata-n választották meg. — Az ilyen consul-választó gyűlést vagy egy consul hívta össze, vagy egy hasonló rangban álló hivatalnok (*dictator*, *tribunus consulari potestate*, *interrex*). — A gyűlést összehívó hivatalnok nem volt megválasztható — a mi különben azon törvény értelmében: „*ne quis eundem magistratum intra decem annos caperet*“ is ki volt zárva. E törvény alól ismert kivételek okai háborúk vagy kivételes körülmények voltak. A választás napja a hivatalba lépés terminusa szerint változott és három vásárnap (nundinae) a választás előtt edictum által közhírré tétetett. 153-tól kezdve a consulválasztó gyűlés júliusban vagy még előbb tartott meg. — A választástól a hivatalba lépésig a választott consul mint *designatus* törvénytelen hivatalhajhászás (*ambitus*) miatt be volt még perelhető. — A senatusban a consul designatust kérdezték meg először véleményéről. — A hivatalba lépés a Capitoliumba való ünnepélyes felvonulással történt; ha itt az auspiciumok kedvezőek voltak, a consul áldozatot mutatott be. — Az ezután következő senatusban jelentést tett a consul a vallás és állam ügyeiről. A hivataloskodás első öt napján esküt tett a contioban: *neminem Romae passurum regnare*.

Mint első polgári hivatalnok a consul az állam minden fontosabb ügyébe beleszólhatott edictumaival és javaslataival. A senatus üléseit ő vezette; az ő feladata volt a határozatok keresztülvitele. — A külügyeket a consul terjesztette a senatus elé; a consul tárgyalt a külfölddel. — A népgyűlések összehívása és vezetése is első sorban a consult illette. A consulok után volt elnevezve az év.

A míg nem volt praetura, a consul volt egyzersmind a legfőbb bíró. A későbbi időben csak kivételesen volt a consul igazságszolgáltatással megbízva. — A censori állás behozatala előtt a censori teendőket is a consul végezte; később a consul csak felügyeletet gyakorolt az állami kincstár kezelése felett; ő nála voltak az állami kincstár kulcsai.

Mint *hadvezér* a consul még nagyobb hatalommal rendelkezett. Ő végezte a katonák összeírását; ő állapította meg a szövetségesek segédsapatainak számát; ő nevezte ki az alvezéreket; az ő kezeibe tették le a katonák az esküt. A neki osztott provinciában korlátlan volt az administratív jog. A békekötés és szerződéskötéseken kívül mindenben szabadon rendelkezhetett.

A consulok havonként felváltva hivataloskodtak. A hivatalban levő consul előtt (*penes quem fasces erant*) járt a tizenkét licior. A hivatalban nem lévő consulnak meg volt az *intercessio* joga, azaz fel szólalhatott társának valamely intézkedése ellen, a mi a hatalommal való visszaélést korlátozta.

A consulok külső kitüntető jelvényei voltak a *sella curulis*, a biborszegélyű tóga (*toga praetexta*) és a háborúban a biborpalást (*paludamentum*).

A praetor.

A midőn 367-ben K. e. a consuli állás a plebeiusok 367. előtt megnyílt, a patriciusok az igazságszolgáltatás jogát a consuli jogokból kivették és ezen jogot egy új hivatalnokra, a praetorra bízták. 337-ig tisztán patriciusi hivatal maradt a praetura. — A praetor 337. a consul *collega*-jának tekintetett, de avval szemben *collega minor* volt.

Az első pun háborútól (242-től) kezdve egy 242. második praetort is választottak, a ki a polgárok és *idegenek* között felmerült peres ügyek elintézésével volt megbízva. Ez volt a *praetor peregrinus*, a kivel szemben a polgárok ügyeivel megbízott első praetor *praetor urbanus*-nak nevezetett. — 227-től 227. kezdve négy praetort választottak; 197-től kezdve 197. *hatot*; Sulla a praetorok számát *nyolczra* emelte.

A praetura volt a legmagasabb bírói hatóság polgári ügyekben. A praetor tevékenységét jelezték

e három szóval: *do, dico, addico* (= *do iudicium, dico ius, addico litem*). A biráskodás helye volt a forumon a *tribunal*. — A consul távollétében a praetor urbanus vette át a consuli teendők végzését.

149-ben lényeges változás történt az igazságszolgáltatás terén az állandó törvényszékek (*quaestiones perpetuae*) felállításával. A szövetséges és alávetett népek kizsarolása oly sok perre adott okot, hogy a rómaiak egy állandó törvényszék felállítását látták szükségesnek ezen ügyek megvizsgálására és eldöntésére; ez volt az első állandó törvényszék: *quaestio repetundarum*. Ezen törvényszékben az elnökség a praetort illette. — Később a *quaestiones perpetuae* száma nyolczra növekedett: *repetundarum, maiestatis, peculatus* (sikkasztás), *ambitus, inter sicarios, veneficii, de vi, de falso* (hamisítás és csalás). — A peres ügyek megsaporodtával a praetorok mind Rómában maradtak hivatalos évük alatt és csak annak letelte után mentek ki a provinciákba mint *propraetorok*. — A praetor előtt Rómában két *lictor* ment, a provinciában hat; a praetor jelvényei voltak a *sella curulis* és a *toga praetexta*.

A censor.

Ugyanazon időben, a midőn a népnek megadatott a jog consuli hatalommal bíró tribunusok választására, 445-ben K. e., alapították a censori állás. A 445. censura 92 évig tisztán patriciusi állás maradt. Későbbben a törvény megállapította, hogy az egyik censornak plebeiusnak kell lenni, még később mind a két állás plebeiusokkal tölthető be.

A censorok száma elejétől kezdve mindvégig kettő volt. A megválasztásra nézve elv volt, hogy csak consulságot viselt férfiú (*consularis*) volt megválasztható és hogy senki e hivatalt kétszer nem viselhette. — A két censort egy napon kellett a consul által összehívott *comitia centuriá-n* megválasztani. — Censor-választás minden ötödik évben volt csak; a censor hivatalát eleinte öt évig (egy *lustrum*) tartotta meg, későbbben 18 hónapig. — A censor hatalmát illetőleg a consul és praetor mögött állt, mindamellet az első helyet foglalta el tisztelet dolgában. A censura szent hivatal, *sanctus magistratus*

volt; e nagy jelentőséget e hivatal különösen a *regimen morum* által nyerte; a polgárok erkölcsi megítélése egészen rá volt bízva a censorok lelkiismeretességére; ebben a megítélésben a censorok felelősségre nem voltak vonhatók.

A censor hatáskörébe tartozott: 1) A *census*, a polgárok lajstromának összeállítása, a *lectio senatus* és a *recognitio equitum*. — 2) A *regimen morum*. — 3) Az állam vagyonának kezelése; a nyilvános épületek felülvizsgálása.

A *census* a censorok főteendője, a mely után nyerték nevüket, eleinte a forumon, későbbben a Campus Martiuson történt. Az auspiciumok után *tribusonként* történt a felszólítás. Mindenki az igazságnak megfelelően tartozott saját nevét, atyja, felesége nevét, a gyermekek számát megnevezni, vagyonának nagyságát bejelenteni, a mire bekövetkezett a polgárok beosztása *osztályokba, centuriákba*, esetleg a *senatori* vagy *lovag*-rendbe. — A lajstrom neve *tabulae censoriae*.

Nagy tekintélyt adott a censori állásnak a polgárok *erkölcsi* megítélése. Méltatlanokat ki kellett zárni a polgárok sorából. A senatusban csak arra az állásra érdemeseknek volt szabad lenniök. A lovag-centuriákban is csak feddhetetlen férfiak lehettek.

A censor megfeddhetett oly cselekedeteket is, a melyek a törvény értelmében ugyan nincsenek büntetésnek alá vetve, de mindamellett a jó erkölcs fogalmával nem férnek meg. (Rossz viselkedés a családban, a gyermekek nevelésének elhanyagolása, túlszigorúság rabszolgák ellen, tulságos fényezés, a mezőgazdaság elhanyagolása stb.) A censor által adott feddéstől (*nota censoria* és *ignominia*) a római polgárok nagyon tartottak. — A senator ellen alkalmazható volt büntetésként a senatorok soraiból való kitörlés (*senatu movere*). Így létezett a lovagi rendből való kiutasítás, az *equus publicus* elvétele. — A tribusból való eltávolítás (*tribu movere*) is gyakran előfordult.

Végül a censor dolga volt az állam vagyonát képező földeknek bérbeadása; ők adták ki a nyilvános munkákat és végezték a felülvizsgálatot.

A *census* végét képezte a római népnek vallásos szertartásokkal összekötött kiengesztelése, azaz a tulajdonképeni *lustrum* (*a luendo*). Az egész polgár-

ság, mint exercitus, centuriákban megjelent a Mars mezőn. Az áldozat után imát mondott a censor, hogy az istenek tartsák meg és gyarapítsák az állam hatalmát és nagyságát.

A Krisztus előtti első században a censori állás már nem töltetett be rendesen. Az intézmény elavultnak látszott és a vagyonbecslés a keletről jövő kincsek túlságos beözönlése folytán lehetetlenné vált.

A tribunus plebis.

- A néptribunusi állás létrejötte összefüggésben van 496. a nép kivonálásával a szent hegyre (496. K. e. *secessio plebis*). A néptribunok száma a hagyomány szerint eredetileg *kettő* volt, mely később *ő*-re, majd *tíz*-re emelkedett. A tizenkéttáblás törvény szerkesztése idejében, 451-ben, a tribunusok száma már tíz volt. — Az első tribunusokat a nép még a szent hegyen választotta meg; 471. óta a választás a *comitia tributa*-kban történt. — A hivatalbalépés napja deczembre 10-ike volt (a. d. IV. Idus Decembris). — A tribunus szent és sérthetetlen volt (*sacrosanctus*), nem volt törvényszék elé idézhető és természetesen nem volt letehető.

A tribunus *jogai*: 1.) A tribunus legrégebb joga volt az *auxilium*, a mi azt jelentette, hogy a tribunus védelmébe vehette a szorongatott plebeiust *katonaszedés*nél, a *tributum* kiírásánál (tributum = a zsold fizetésére kivetett adó), a *törvényszék* előtt és ha egy hivatalnok *erőszakos rendeletet* bocsátott ki. — 2.) Később hozzájárult *ius intercedendi*, mely szerint megakadályozhatta a tribunus az összes hivatalnokok rendelkezéseit, a comitiák elé hozandó javaslatokat és ajánlatokat (később a senatus határozatait). A tribunusok megakadályozhatták a comitiák megtartását; a tiltakozást a comitiák határozatai ellen a szavazás megkezdése előtt kellett a tribunusnak kimondania. — 3.) A tribunusok részt vehettek a *senatus ülésein*. Eleinte azonban a curiába nem léphettek be és a bejáratnál padokon voltak kénytelenek ülni, a honnét meghallgathattak a tárgyalás menetét. — 4.) Elnököltek *contiókban* és *comitia tributákon* és tárgyalhattak a néppel (*ius agendi cum populo*). — 5.) A tribunusoknak

joguk volt engedelmetleneket és ellenszegülőket elfogatni és pénzbírsággal megbüntetni. Ezen joguknál fogva magas hivatalnokokat is engedkenységre tudtak bírni.

Korlátozta a tribunus hatalmát az, hogy a hatalma csak a város területére terjedt ki és hogy a tribunusok egymás intézkedései ellen is felléphetek tiltakozólag.

Sulla idejében a tribunusi hatalom nagyon korlátolva volt.

A tribunusoknak nem voltak lictoraik s egyáltalában semmi hatalmi jelvényök; hivatalos működésük alatt padokon (*subsellia*) ültek, a mely idővel hivatali minőségük jele lett.

Az aedilis.

A két aedilis (*aedilis plebis*) eredetileg a néptribunusnak segédje volt. Az állás keletkezése tehát egybeesik a tribunusi állás keletkezésének idejével. 496.

A mikor a plebeiusok előtt is megnyílt a consuli állás, 367-ban, két új aedilisi állás szervezetett, még 367. pedig patriciusok számára. Ezek voltak az *aedilis curulisi* állások. Ezek a magasabb hivatalnokok jelvényeit viselték és a senatusban részt vehettek. Caesar 44-ben még két aedilisi állást szervezett plebeiusok számára.

Az aedilisek választása eleinte valószínűleg a tribunusok által történt. 471-től kezdve az aediliseket, úgy mint az összes kisebb hivatalnokokat a *comitia tributá*kon választották egy néptribun elnöklete alatt. A curulisi aedilisek választásánál a consulok elnököltek.

A aedilisek *feladata* volt eleinte a tribunusok, esetleg más magasabb hivatalnokok megbízásait keresztülvinni. — Ők felügyeltek a Ceres templomában elhelyezett állami irattára, a szent és nyilvános helyekre, a vásárok forgalmára; a tribunusok bizonyos pöröket nekik adtak át eldöntésre.

A mióta a tribunusokat a tribusi gyűléseken választották, ők többé nem voltak szolgák, hanem a tribunusoknak alárendelt tisztársai. Ezentúl önállóan vádat emelhetek bizonyos kihágások esetén;

a néppel tárgyalhattak és helyettesíthették a magasabb hivatalnokokat.

A curulisi aediliseknek önálló igazságszolgáltatási joguk volt kereskedők között felmerült peresügyekben. Ezen aediliseknek külső jele volt a sella curulis.

Az aedilisek hivaltali teendői közé tartozott:

1.) A *cura ludorum*. — Az ünnepi játékok költségeinek fedezésére az állam egy bizonyos összegét tűzött ki, melyet az aedilisek felhasználhattak a játékok rendezésére. Ezen összeg a későbbi időben nem volt elég nagy, úgy hogy az aedilisek kénytelenek voltak a sajátjukéből fedezni a hiányt. Ez az aedilisi hivatal igen költséges lett, de másfelől igen alkalmas volt a nép kegyének megnyerésére. Az aedilisek feladata volt az ünnepi meneteket rendezni, az ünnepek alatt a rendet fentartani, az előadandó színdarabot kiválasztani, a színészt megjutalmazni stb.

2.) A *cura urbis* még pedig a) *cura operum publicorum*: az aedilisek gondoskodtak a templomok és nyilvános épületek, utcák és terek, vízvezetékek és csatornák rendben tartásáról; b) felügyeltek a *vásárokon* eladott élelmi szerekre, a vásárokon használt mértékekre és súlyokra; c) vigyáztak arra, hogy temetéseknél túl nagy pompa ki ne fejtessék.

A quaestor.

A quaestorok a köztársaság első idejében a consulo-
k egyedüli tisztársai, illetve segédei voltak. A quaestor eredetileg vizsgálóbíró (*quaero* = keresni, kutatni) volt, de e mellett mint *quaestor aerarius* az állami kincstár felett felügyeletet gyakorolt.

A quaestorok száma eleinte kettő volt, később mindegyik consulnak volt két quaestora; az egyik a quaestor urbanus, a másik a háborúban kísé-
róje a consulnak. A quaestorok száma majd *nyolcz*, Sulla alatt *húsz*, Caesar alatt *negyven* volt.

A quaestorok *választása* a decemvirek idejétől kezdve a comitia tributákon történt a consul elnöklése alatt. Eleinte csak patriciusok voltak quaesturára választhatók, 409-től kezdve plebeiusok is. Megkivánt törvényes kor 27 év.

A hivatalba lépés napja volt december ötödike (Nonae Decembres). A hivatalba lépés után a sors döntött a felett, hogy a quaestor melyik provinciát kapja.

A quaestoroknak hivatalos teendői:

1.) A *quaestores urbani* vagy *aerarii* voltak az *aerarium*-nak, az állam kincstárának előjárói; ők adtak számot az állam bevételeiről és kiadásairól. Az állam kincstárába fizetendő pénzek voltak: a *tributum*, a polgárokra kivetett adó; a *stipendium*, a provinciákra kivetett adó; a *vectigalia*, adónak alávetett tárgyak és államvagyon után fizetett (nem egyenes) adó, mint pld. kikötővám, híd-vám, sóadó, tizedek stb. Ezen utóbbi jövedelmeket az állam nem szedte egyenesen, hanem a censorok közvetítésével bérbeadta egyes gazdag embereknek, bérlőknek (*publicani*). Senator vagy hivatalnok a *lex Claudia* értelmében nem lehetett bérlő. — A bérlők így a lovagrendhez tartozó gazdag emberek voltak, a kik szövetségekbe állottak egybe és tekintélyes pénzarisztokracziát képeztek. — Az állam jövedelmeihez tartoztak még az állam birtokát képező földeknek eladása után bejött pénzek, a hadi zsákmány, az elkobzott birtokok stb.

Az állampénztár által fizetendő kiadások kezelése is ezen quaestorok feladata volt. Minthogy az állampénztár épületében tartattak a hadi jelvények (*signa militaria*), állami iratok (*senatus consulta, leges* stb.) is, az ezek feletti felügyelet is a quaestorokat illette.

2.) A *quaestores provinciales* a consuloknak és helytartóknak kísérői voltak a provinciákba vagy a háborúba. Ezen quaestorok első sorban a pénz kezelésével voltak megbizva, de a mellett mindenféle megbizásokat teljesítettek a consulok vagy helytartók meghagyásából. Bizonyos esetekben az igazságszolgáltatás volt rájuk bízva; szükség esetén helyettesítették a fővezért vagy a helytartót.

Rendkívüli hivatalok.

A dictator.

Ha az államot kívülről vagy belülről nagy veszély fenyegette, a melynek elhárítására a consulok nem látszóttak elegendőknek, dictatort nevezett ki (*dictatorem dicere*) az egyik consul a senatus határozata értelmében.

356. Eleinte csak patricius lehetett dictator, 356-tól plebeius is. — Az első dictator T. Larcus volt.
501. 501-ban.

Addig, a míg dictator állt az állam élén, a többi hivatalnokok ugyan le nem mondtak, de alá voltak rendelve a dictatornak. Külömbözött a dictatori hatalom a consuli hatalomtól abban, hogy nagyobb volt a függetlensége a senatustól. Eleinte az ítélete ellen nem volt helye a felelősségnek.

Miután a dictator teljesítette azt a megbízást, a melyre kinevezték, le kellett mondania. Hat hónapnál tovább hivatalban nem maradhatott.

A dictatornak külső jelvényei voltak a consuli jelvények, csakhogy előtte nem tizenkét, hanem huszonnégy lictor járt.

A második pún háború idejétől kezdve nem választottak többé dictatorokat. Szükség esetén a senatus nagyobb hatalmat adott a consulnak következő határozatával: *Videant consules, ne quid res publica detrimenti capiat*. Sulla és Caesar viselték ugyan a dictator nevét és gyakorolták annak hatalmát, de ezen dictatori hatalom egészen elűtött már a régi dictatori hatalomtól.

A magister equitum.

A dictator segédje és szükség esetén helyettese volt a magister equitum, kit a dictator nevezett ki mindjárt hivatalba lépése után. A magister equitum viselhetett egyidőben más hivatalt is, lehetett consul, censor vagy aedilis curulis. Rangja megfelelt a praetor rangjának. Külső jelvényei voltak a hat lictor, a *toga praetexta* és a *sellā curulis*. A dictator leköszönésével leköszönt a magister equitum is.

Az interrex.

Ha előfordult, hogy mind a két consul a hivatalos év alatt meghalt vagy leköszönt, *interrex*-et választottak, hogy ez vezesse a consulválasztó gyűléseket.

Az interrex csak öt napig lehetett hivatalban és ezen idő letelte után egy új interrext választott, a mi ismétlődött mindaddig, a míg a consulválasztás megtörtént. Volt eset, hogy tiz, sőt tizennégy interrex következett egymásután.

A decemviri legibus scribendis.

A 451. és 450. évre nem töltettek be a rendes hivatalok, hanem decemvirek választattak, hogy ezek a törvényeket összeírják. Ezek a decemvirek naponként váltakozva viselték a főhatalmat. A decemvirek ellen provocationak helye nem volt. A második esztendőben, 450-ben, mind a tiz férfiú vette igénybe a tizenkét licort, a mely külső jel az első esztendőben csak annak járt, a ki a főhatalmat vitte. A második év letelte után a decemvirek nem köszöntek le és a törvény ellenére tovább uralkodtak, míg a népnek lázadása leköszönésre bírta őket. — Ezután a lex Valeria et Horatia kimondta, hogy halálbüntetés érje azt, a ki a jövőben egy hivatalt java-solna, a mely ellen felebbezés nincs.

A tribuni militum consulari potestate.

A 445-től 367-ig tartó időben több ízben consuli hatalommal bíró tribunusokat választottak a rómaiak. A midőn a plebeiusoknak is megnyílt a consuli állás (367-ben), ezen állás megszűnt. Ezen consuli hatalommal bíró tribunusi állásnak létesítése a patriciusok által a népnek tett engedmény és azok utolsó kísérlete a consuli állást a magok számára épen megtartani.

Ezen tribunusok száma változott: eleinte három volt, később négy, öt, majd hat. Rangban ezen tribunusok a consulok mögött állottak, de hatalmuk nagyjában egyezett a consulokéval.

A kisebb hivatalok.

Az kisebb hivatalokhoz (*magistratus minores*) tartoztak:

1.) *Decemviri (st)litibus iudicandis*, a kik a tribunusok megbízásából bizonyos peres ügyek megvizsgálására voltak hivatva. Hivatalos működésük alatt sérthetetlenek voltak, mint megbízóik a tribunusok.

2.) *Triumviri* (vagy *tresviri III. viri*) *nocturni* vagy *capitales*, a kik eredetileg a városi praetornak alárendelt hivatalnokai voltak. Ők éjjel gondoskodtak a város nyugalmaról és biztonságáról. Ő reájuk volt bízva a testi büntetések kiszolgáltatásánál, a halálbüntetések végrehajtásánál a felügyelet. Az ő felügyeletük alatt állottak a börtönök. Alárendelt szolgálk voltak a börtönőrök és a hóhérok (*carنيفex*). A praetorok megbízásából kisebb bűnügyekben igazságot szolgáltatattak.

3.) *Praefecti iure dicundo* vagy *praefecti Capuam Cumas*, a praetor által Campania számára kiküldött négy tagu bizottság, melynek feladata volt, Campania városaiban az igazságszolgáltatás.

4.) *Triumviri monetales* a pénzverésnél felügyelő hivatalnokok. Teljes nevük volt: *III viri aere, argento, auro flando* (= öntés) *feriundo*. A pénzverő hely volt a várban *Juno Moneta* temploma.

5.) *Quattuorviri viis in urbe purgandis* és *duumviri viis extra urbem purgandis* az aedilisek alatt álló hivatalnokok, a kiknek gondja volt az utak rendbentartása.

Az előbbieken elsorolt kisebb hivatalok a köztársaság idejében egy néven *vigintisex viri* név alatt voltak összefoglalva.

Az állami szolgálk.

A hivatali személyeknek rendelkezésére álló nyilvános szolgálk közös néven *apparitores*-eknek neveztettek. Ezek közé tartoztak: 1.) *lictiores*, 2.) *viatores* (küldönczök), 3.) *praecones* (kikiáltók), 4.) *scribae* (írnokok).

Különböztek ezen szolgáltaól az *accensi* névvel jelölt szolgálak. Mig az *apparitores* állandó viszonyban állottak a hivatalal, addig az *accensi* inkább a hivatalnok személyéhez voltak kötve. A hivatalban levő consul előtt jártak, mint tudjuk a licitorok, a hivatalban nem levő consul előtt járt egy *accensus*.

Természetes, hogy az eddig felsorolt szolgálakon kívül állt még a hivatalnokok rendelkezésére igen sok nyilvános szolgál (*servi publici*) rendőri, börtönőri és hasonló teendők végzésére.

A senatus.

A köztársaság idejének elején a senatoroknak száma, a mely a királyok alatt háromszáz volt, az utolsó királynak kegyetlenkedése folytán állítólag igen meg volt fogyva. Ezért mindjárt az első consulok kiegészítették a megfogyott senatust, azaz 164 új szenatort neveztek ki. Ezen ujonnan kinevezett senatorok némelyek szerint a lovagrendhez tartoztak, mások szerint plebeiusok voltak. Minthogy az ezen alapon újjá lett senatus két részből állott, egy új megszólítás jött használatba a régi megszólítás helyett. Az egyszerű *patres* megszólítás kibővített *patres et conscripti* megszólítássá, a melyből keletkezett idők folyamán a később általános szokásban maradt *patres conscripti*.

A senatorok eredeti száma, a 300, megmaradt *C. Sempronius Gracchus* († 121.) idejéig. A *lex Sempronia* szerint 300 lovag vétetett fel a senatusba, úgy hogy tehát a senatus ezen időtől kezdve 600 tagból állott. Minthogy az első polgárháborúban sok szenator elesett, Sulla 300 szenatort nevezett ki, még pedig főleg a lovagrendből. Caesar alatt a senatorok száma 900-ra emelkedett, Antonius alatt ezerre. Augustus ismét 600-ra redukálta a senatorok számát.

A senatorok *választása* a censurok feladata volt, a kik minden census alkalmával megbírálták a senatorok erköleseit, a senatori rangra érdemtelenek kizárták és az arra érdemeseket beválasztották (*lex Ovinia: ut censores ex omni ordine* (= rangkülömbőség nélkül) *optimum quemque in senatum legerent*). A senatorok lajstromának kihirdetése (*recitatio*) ünnepélyesen ment végbe.

Senatorrá volt választható a szabad szülőktől származó (*ingenuus*), bizonyos kort (*aetas senatoria*) elért és erkölcsi tekintetben kifogástalan római polgár. A senatori ranghoz egy bizonyos census is meg volt kívánva; ennek magassága azonban nem ismeretes. Az *aetas senatoria* valószínűleg a 27 év volt.

A senatus tagjai között voltak olyanok, a kiknek joguk volt véleményt *mondani* (*quibus licuit sententiam dicere*) és olyanok, a kik szavazatukat csak hallgatva, *dicessio* által adták. Ezen utóbbiak voltak a *senatores pedarii* (*qui taciti transeundo ad eum, cuius sententiam probant, indicant. quid sentiant.*) Az előbbiekhöz tartoztak a magasabb hivatalnokok a quaestortól felfelé, a kiknek helyök volt az üléseken még akkor is, ha különben nem lettek volna senatorok. Oda tartoztak még az előbbi éveknek hivatalnokai is a legközelebbi censusig. — *Princeps senatus* volt azon senator, a kinek neve a censor jegyzékében első helyen állott. Rendesen a legidősebb censorságot viselt férfiú (*censorius*) neve került első helyre. Elsőnek a gyűléseken vagy a princeps senatus vagy a consul designatus kezdeztetett véleménye iránt.

A senatus összehívására volt joga első sorban a consulnak, azután azon hivatalnoknak, a ki consuli hatalommal az ő helyén állott, így pld. a dictatornak, a consuli hatalommal bíró tribunusnak, az interrexnek, a consul távollétében az őt helyettesítő *praefectus urbis* nak vagy később a *praetor urbanus*-nak. Már 456-tól kezdve a néptribunok is összehívhatták a senatust.

A senatus összehívása eleinte kikiáltók által (*praecones*) történt; később egy *edictum* adatott ki, melyen az összejövetel ideje is meg volt nevezve. Fontos ügyek tárgyalására a senatorok megjelenésre pénzbüntetés által kényszeríthetők voltak. Hogyha egy senator magánügyben Itáliát el akarta hagyni, szabadságot kellett a senatustól kérnie. — Magán-személyek a gyűlésre nem jöhettek; csak az ajtóknak előtt való állás volt megengedve.

A senatus gyűléseinek helye egy *templum* volt azaz egy az augurok előírásai szerint elkülönített és szentelt hely. A régebbi időben a Forum mellett fekvő *Curia Hostilia*-ban gyűlt össze a senatus;

Caesar meggyilkoltatása után a *Curia Julia*-ban; voltak ülések a *Curia Pompeia*-ban is (a melyben Julius Caesar is megöletett). Igen gyakran a Forum vagy a Capitolium templomaiban tartattak a gyűlések: így a Concordia templomában, Castor, Juppiter templomában. A városon kívül is tartattak néha ülések, így Apollo vagy Bellona templomában.

Az ülések rendszerint a *Kalendae*-, *Nonae*- és *Idus*okon, továbbá ünnepnapokon tartattak. — Mint-hogy a napfelmennyent előtt vagy a napnyugta után hozott senatus consulum érvénytelen volt, általában csak nappal tanácskozott a senatus. Kivételes esetekben azonban éjjel is tartottak üléseket.

Az ülést megnyitotta azon tisztviselő, a ki a senatust összehívta. Történt ez a következő szavakkal: *Quod bonum, felix, faustum fortunatumque sit*. Erre előadta az illető tisztviselő az összehívás célját és a tanácskozás tárgyát (*referre ad senatum*.) Előadása után kikérte a senatorok véleményét (*rogare sententiam, consulere senatum*) e szavakkal: *De ea re quid fieri placet*. — A szólásra jogosítottak névszerint (*nominatim*) szólítottak fel véleményök iránt e szavakkal: *Quid censes?* A felszólításnál első volt a *princeps senatus* vagy a *consul designatus*: azután következtek a *consulares*, *praetores designati*, *praetorii* stb. A véleménye iránt megkérdezett e szavakkal kezdte beszédét: *Quibus de rebus refers . . . ita censeo* vagy *placet mihi*.

— A senator beszédében eltérhetett beszédének tulajdonképeni tárgyától és tetszése szerint megnyujthatta beszédét. Ezen szabadsággal vissza is éltek néha, hogy a határozathozatal lehetetlen legyen. A véleménymondás befejeztével az elnöklő hivatalnok összefoglalta a szavazás alá eső különféle véleményeket, melyeket szükség esetén meg is oszthatott még (*dividere sententiam*), és erre kétfelé állás (*discessio*) által megejtette a szavazást. A szavazásra e szavakkal szólította fel az elnök a senatorokat: *Qui hoc censetis, illuc transite, qui alia omnia in hanc partem*. — Egyhangú szavazás volt a *discessio sine ulla varietate facta*. Ha a többség szembeütő volt, használatos volt e kifejezés: *haec pars maior videtur*. A szavazatok megszámlálása csak kétes esetekben történt.

A többséget nyert vélemény neve volt *auctori-*

tas; ennek érvényessége még meghiusítható volt intercessio által vagy alaki hibának felderítése alapján. Az érvényességet elért auctoritas neve *senatus consultum (decretum)*. A *senatus consultum* írásba foglalása az ülés után történt egy néhány e czélra megbízott senator és az elnöklő hivatalnok jelenlétében. A kőbe vagy ércbe vésett senatusi határozatok az állam levéltárába (*aerarium*) tétettek le és az aedilisek, később a quaestorok őrizetére voltak bízva.

A *senatus hatásköre*. A senatus, mely eleinte csak *tanácsot adó* testület volt, az idők folyamán az összes államügyeket vezető hatósággá fejlődött.

Ezen fejlemények oka abban keresendő, hogy a hivatalnokok folytonos változása mellett a senatus nagyjában állandó maradt és tapasztalatot szerzett férfiakból állott, kiknek tanácsa a törvények végrehajtásával megbízott tisztviselőknek mindig értékes maradt. A senatust illette a *vallásügynek* és az istentiszteletnek legfelső felügyelete; a senatus volt a legfelső *pénzügyi* hatóság; a senatus gyakorolta az összes hivatalnokok működése felett a felügyeletet. A legnagyobb önállósággal járt el a senatus a *külügyek* elintézésében. A senatust illette annak megfontolása, megkezdendő-e egy háború vagy sem. Ha a nép centuriai gyűlésein a senatus határozatát helyben hagyta, a senatusra volt bízva a többi tennivalók elintézése. A szerződések megkötését a centuriák határozták ugyan el, de a szerződések egyes pontjainak megállapítása a senatus dolga volt. A „király és szövetségstárs“ (*rex et socius atque amicus*) cím adományozásában a senatus önállóan járt el. Kivételes esetekben a senatus birói teendőket is végzett; ezen jogát általa kinevezett bizottságokkal gyakorolta.

A senatornak külső kitüntető jelei voltak: 1.) Az arany gyűrű (*annulus aureus*), mely később a lovagokat is illette. — 2.) A *latus clavus*, egy széles biborszalag a tunicán (*tunica laticlavia*), mely megkülönböztette a senatort a lovagtól, a kinek csak keskeny biborszalag viseléséhez volt joga (*clavus angustus*).

— 3.) A *calceus senatorius*, melyen egy félholdalaku elefántesont csat (*lunula*) volt. — 4.)

A kitüntető ülés (*senatoria subsellia*) a színházban. — 5). A *legatio libera*, mely szerint a senator. ha Itálián kívül magán ügyben utazott, oly jogokat élvezett, mint a valódi legatus.

Ordo equester.

Az *equus* (lovag) szó a köztársaság első idejében egészen más értelemben használtatott mint a köztársaság végén. Míg eleinte a szó első jelentéséhez híven *equus* alatt értették a lovas szolgálatot teljesítő római polgárt, a ki mint ilyen ellentétben állott a gyalogossal (*pedes*), addig a köztársaság vége felé (123-tól kezdve) a lovagok és a lovagrend (*ordo equester*) egy néposztály megjelölésére szolgált, a mely a senatori rend (*ordo senatorius*) és a nép között állott. — Ezen rendnek eredete visszavezethető a C. Sempronius Gracchus által 123-ban keresztülvitt *lex Sempronia iudiciaria*-ra, a mely szerint minden polgár, a kinek lovagi censusa azaz 400.000 sestertius vagyona van, bírói állásra jogosítva van. Ezeket a polgárokat eleinte *iudices*-nek nevezték, de csakhamar mindenki, a kinek meg volt a lovagi censusa használta ezen czímet. Ezen lovagrendnek zömét képezték az állam jövedelmeinek bérlői, a *publicani*.

Tunica angusticlavus.

A lovagoknak külső kitüntető jelvényei voltak: 1.) a *trabea*, egy biborsávokkal és szegélylyel ellátott fehér köpeny, 2.) az *angustus clavus* (*tunica angusticlavus*) 3.) az arany gyűrű (*annulus aureus*) és 4.) egy külön hely a színházakban.

A nép.

Comitia centuriata.

Ezen gyűléseken a nép nem fejenként, hanem centuriánként szavazott. Minthogy a Servius Tullius által létesített centuriák száma 193 volt és mindegyik centuria egy szavazatot adott, 97 szavazat már abszolút többséget képezett. Ha tehát az első classis 80 centuriája és a lovagok 18 centuriája megegyezett, további szavazás nem is volt szükséges. Ilyen módon a döntés aránylag kevés patricius és gazdag plebeius kezében volt, míg a nagyszámú szegény és kevésbbé vagyonos embernek úgyszólván semmi szava nem volt. Ezen igazságtalanság felismerése a centuriai gyűlések reformját tette szükségessé, a mely a harmadik században vitetett keresztül.

Először beszüntették azon régi szokást, a mely szerint a lovagcenturiák voltak az első szavazásra felhívott (*praerogativa*) centuriák. A centuria praerogativát ezután a sors döntötte el. A második nagy változás abban állott, hogy az egyes osztályok egyenlőszámu, t. i. 70 centuriára osztattak, még pedig 35 *centuriae seniorum* és 35 *centuriae iuniorum*-ra. Ezen reform szerint volt öt classis, mindegyikben $35 + 35 = 70$ centuria, tehát összesen 350 centuria; továbbá 18 lovagcenturia és még 5 más centuria, a melyek talán megfelelnek a Serviusféle alkotmány járulékos centuriáinak (*fabrum, accensorum, cornicinum, tubicinum*). Így a centuriai gyűléseken beadott szavatok száma volt 373; a többség elérésére 187 szavazat volt szükséges.

Azon centuriai gyűléseket, a melyeken a magasabb tisztviselők, t. i. a consulok, praetorok és censorok választottak, rendszeren a consul (a consuli hatalommal bíró tribunus) hívta össze. A consul akadályoztatása esetén egy *dictator comitiorum habendorum causa* vagy egy *interrex* vezette ezen gyűléseket. A gyűlések *helye* volt a Campus Martius, a melyen egy bekerített hely, *saepta* vagy *ovile*, és egy emelvény, a *tribunal*, szolgált e czélnek. A gyűlés *napját* egy nyilvánosságra bocsátott *edictum*

által tették közhirré. Az edictum kibocsátása és a gyűlés megtartása közé eleinte *harmincz* napnak, később legalább is *tizenhét* napnak, azaz három *nundinae*-nak kellett esnie. *Nundinae* (*novem dies*) = a vásárnap, a földmivelő pihenő napja volt, a melyen a városba jöhetett vásárolni. Két *nundinae* között volt hét munka nap. A három *nundinae* közé eső időt felhasználhatta a hivatalért pályázó szavazóknak megnyerésére; ezen idő szolgált a gyűlésen megbeszélendő törvényjavaslat megismertetésére (*promulgatio*.) Már a legrégebb időktől kezdve voltak a *dies nefasti*, azaz napok, a melyeken gyűlések megtartása nem volt megengedve; ilyenek voltak *Kalendae*, *Nonae*, *Idus*, később a *Nundinae* is. Összesen 194 nap volt az évben, a melyen centuriai gyűlések voltak tarthatók (*dies comitiales*).

A gyűlés előtt *auspiciumok* tartattak, azután trombitajelre összegyülekezett a nép. A régi időben a centurio vezette a katonai rendben felállított centuriát a gyűlés helyére. — A gyűlés ideje alatt a Janiculuson katonai őrség állott, hogy a város ellenes támadástól biztos legyen; ugyanott egy vörös zászló volt ezalatt kitűzve. — Áldozat és ima után a consul: *Quod bonum felix faustum fortunatumque sit* bevezető szavak után előadta az összehívás célját és ezen szavakkal: *velitis, iubeatis Quirites hoc fieri*, megkérdezte a népet (*rogat populum*). — A szavazás eleinte nyilvános, később titkos volt. A tisztviselőválasztó centuriai gyűléseknél mindegyik szavazó egy viaszkkal bevont táblát (*tabella*) kapott, a melyre felírta azok neveit, a kikre szavazni akart. A törvényhozó gyűléseken mindegyik szavazó két táblácskát kapott; melyek egyike VR (= *uti rogas*), másika A (= *antiquo*) betűvel volt ellátva. — Itélő gyűléseken a szavazó valószínűleg három táblácskát kapott a következő megjelölésekkel: A = *absolvo*; C = *condemno*; NL = *non liquet*.

A centuriák most egyenként bocsátattak be az e célra elkerített helyre (*saepta, ovile*), a melyben a szavazók leadták szavazatukat. A szavazó táblácskákat kosarakba (*cistae*) rakták le. A szavazatoknak megszámlálása és a többség megállapítása egy külön helységben, a *diribitorium*-ban történt. Az egész szavazásnak bevégezése után bekövetkezett a választó

gyűléseknél az eredmény kihirdetése, *renuntiatio*. Ezen kihirdetésnél első helyen említettett az, a ki elsőnek nyert többséget (erre vonatkoznak a kitételek *praetor primus, aedilis prior* stb.) A *renuntiatio* után az elnöklő tisztviselő elbocsátotta a népet (*remittere, dimittere*.)

A centuriai gyűlések *hatásköre* volt: 1) a magasabb tisztviselők megválasztása; 2) a törvényhozás, a háború és béke feletti végleges döntés, a szerződések megkötése és 3) ítéletmondás *provocatiók*-nál, felebbezéseknél, *perduellio* esetében, tehát hazárulási pörökben és vétségekben, melyek a hazajóléte és biztonsága ellen követték el és halálbüntetéssel voltak sújtva.

Comitia tributa.

- Servius Tullius Róma városának területét 4 városi és 21 külső tribusra osztotta fel. Ezen huszonöt tribushoz az idők folyamán új tribusok adattak, úgy hogy Kr. e. 241-ben a tribusok száma már harminczöt volt, mely szám megmaradt a császárok ideje alatt is. Bizonyos ügyek elintézésére a nép tribusonként adta szavazatát. Minden tribusnak egy szavazata volt. A tribusnak szavazatát a tribuson belül esett szavazatoknak többsége adta meg. Mint-hogy a tribuson belül a patriciusok és plebeiusok egyaránt szavaztak, a plebeiusok pedig számra nézve többen voltak, ezen gyűlések inkább plebeiusi jelleget öltöttek, a mennyiben inkább érvényesült bennök a plebeiusok akarata, mint a patriciusoké. Eleinte ezeken a gyűléseken csak helyi érdekű ügyek kerültek megbeszélésre és szavazásra. Lassanként azonban ezeknek a gyűléseknek hatásköre mindinkább tágult.
241. A *Lex Valeria* (449. K. e.) szerint (*ut, quod tributim plebs iussisset, populum teneret*) általános kötelezettséggel bírtak e gyűlések határozatai, ha a senatus és a comitia centuriáltak is elfogadták azokat.
449. A *Lex Valeria* (449. K. e.) szerint (*ut, quod tributim plebs iussisset, populum teneret*) általános kötelezettséggel bírtak e gyűlések határozatai, ha a senatus és a comitia centuriáltak is elfogadták azokat.
339. A Kr. e. 339-ből való *Lex Publilia* és a Kr. e. 288. 288-ből való *Lex Hortensia* megerősítették az előbb említett *Lex Valeria*-t és a senatus- és a comitia centuriáltaktól függetlenül is általánosan kötelezőknek mondották a tribusi gyűlések határozatait.

Ezen gyűlések összehívásának joga első sorban a tribunosokat és az aediliseket illette. Egy magasabb

hivatalnok, mint pld. a consul, a praetor, csak a tribunus beleegyezésével hívhatta össze a comitia tributa-t. Tarthatók voltak e gyűlések bárhol a városban; rendszeren a *Forumon*, a *Capitoliumon* vagy a *Campus Martiuson* tartattak. Eleinte a *Nundinae*, a vásárnapok, voltak a comitia tributa napjai; későbbben csak a *dies comitiales*-en volt ezen gyűlések tartása megengedve.

A *comitia tributa* hatásköre volt: 1.) A *magistratus minores* megválasztása; tehát itt választottak meg a néptribunusok, az *aedilisek*, a *vigintisexviri*, *tribuni aerarii* stb. Itt választottak meg a papok is (a pontifexeket is beleértve). — 2.) A törvényhozás. E gyűlések határozatai, *plebiscita*, főleg a belső államéletre vonatkoztak. — 3.) Igazságszolgáltatás, mely azonban sokkal korlátoltabb volt, mint a comitia centuriata-é.

Comitia curiata.

A királyok idejéből való *comitia curiata*, mint kizárólagosan a patriciusok gyülekezetei fentartották magukat a köztársaság végéig, habár hatáskörük igen korlátolt és jelentéktelen volt. Ezen gyűlések hatáskörébe tartozott: 1.) a centuriai és tribusi gyűléseken hozott törvények és az azokon végzett választások megerősítése; 2.) idegenek felvétele a patriciusok közé; 3.) plebeiusok felvétele a patriciuok közé; 4) az *arrogatio*, azaz már önálló (*sui iuris*) férfiaknak fiúsítása, adoptiója. — A törvények és választások megerősítésének joga később elesett.

Egész a köztársaság végéig megmaradt a comitia curiatáknak a papok felszentelésének, különösen a *flamines* és a *rex sacrificulus* felavatásának joga.

A császárság.

A császárság keletkezése.

A köztársaságnak átalakulása császársággá nem ment végbe hirtelenül. Augustus fentartotta a köztársaság formáit, s ezek csak lassan-lassan vesztek el jelentőségüket vagy vesztek el véglegesen.

Az egyeduralom, valójában *Caesar Octavianus* győzelmével Antonius felett vette kezdetét. A győztes hadvezér mint *triumvir reipublicae constituendae* tovább vitte az uralmat az állam rendjének helyreállítására. — A mikor négy év leteltével, Kr. e. 27-ben, Octavianus helyreállítottnak mondotta a régi rendet, a senatus *Augustus* (fenséges) czimet adott Octavianusnak és egyelőre tíz évre proconsuli hatalmat mindazon provinciákra, a melyekben fegyveres megszállás volt szükséges. Így lett Octavianus a seregnek ura; Róma és Itália ügyeinek vezetését pedig az által kapta, hogy évről évre megválasztatta magát consulnak.

K. e. 23-tól kezdve Augustus már nem választotta meg magát consullá és nem is vállalt el új hivatalt, hanem főleg a már előbb reáruházott tribunusi hatalmával volt befolyással az állam ügyeire.

A császár állása.

A császár volt az államban az első polgár, a senatusban az első bíró; ez után nevezte magát gyakran *princeps*-nek, és nevezték a császári állást *principatus*-nak. — Ezen szerény czim alatt, mely eredetileg a „*princeps senatus*“ utánezata volt, a császár igen nagy hatalmat egyesített kezében.

a) A császár a seregnek ura volt és mint ilyen az *Imperator* czímet vette fel, melynek Julius Caesar ideje óta kettős jelentése volt. A régebbi időben az imperator czím megadatott a hadvezérnek minden győzelme után; az imperator czim a név mögé tétetett a győzelmek számának megjelölésével. Most

az imperator czimet a senatus a császárnak adományozta és ez a czim a császár neve elé került.

b) Az *imperium proconsulare* megadatott Augustusnak, mint fennebb láttuk, 27-ban K. e.

c) A *tribunitia potestas*, mely megadta a császárnak a személy sérthetlenségét, a senatus és a nép összehívásának jogát, a veto-jogot a senatus és a nép határozatai ellen.

d) A *censori hatalom*, mely most kiterjedt az egész birodalomra. Augustus nem censornak nevezte magát, hanem *praefectus morum*-nak.

e) A *vallásügyek vezetése* illette a császárt, a mennyiben ő minden papi collegiumba belépett, és K. e. 12-től kezdve a *pontifex maximus* állását is betöltötte.

f) Törvényhozó hatalommal az által rendelkezett a császár, hogy a császári *edictum*-ok és leiratok törvényerővel bírtak.

Ezen jogokon kívül megadatott a császárnak még az *utód megjelölésének* joga is.

Hogy az ilyen nagy hatalommal bíró császár *fensége* czimmal is meg legyen jelölve, és hogy ő a többieknél külömb embernek, az istenség által előnyben részesített lénynek is lássék, megadatott neki az *Augustus* czim is.

A császári méltóság külső jelei voltak: a *toga praetexta* (a biborszegélyű tóga), és háborúban a *paludamentum purpureum* (vagy *purpura*); a babérkoszorú (későbbben a *diadema*); személye körül voltak a babérral körülfont fascet-t vivő *lictorok* és a lovas testőrség (*corporis custodes*); a színházban aranyozott emelvényen (*suggestus*), különben a *sella curulis*-on ült a császár.

A hivatalok.

A császárok alatt névleg megmaradtak a régi hivatalok; csak jelentőségüket veszítették el az által, hogy a császár az egyes hivatalok jogait mindinkább szűkebb határok közé szorította és új hivatalokat létesített, a melyekre ő maga nevezte ki megbízható embereit.

A császárok alatt gyakran említett újabb hivatalnokok a *curatores*, pld. *viarum*, *aquarum*, *ripa-*

rum et alvei Tiberis, operum publicorum etc. A *curatores frumenti* és az ezekből kikerült *praefectus annonae* gondoskodtak a városnak gabonával való ellátásáról.

A *praefectura urbis* legfőbb rendőri hivatallá lett, melynek ítélésétől csak a császárhoz lehetett felelkezni. — *Praefectus*-ok állottak az *aerarium militare*. a póstai kerületek, a pénzverde élén.

A leghatalmasabb állás volt a *praefectus praetorio*-k állása. Eleinte csak *egy* parancsnok állott a császári testőrség (*cohortes praetoriae*) élén, de későbbben megosztatott e parancsnokság 2 illetve 4 magas tiszt között, hogy ez az állás ne legyen annyira veszedelmes a császárra nézve. Ezen *praefectus*oknak idővel bírói hatáskört is adtak bűnügyekben; ezen hatáskör lassan háttérbe szorította a *praefectus praetoriók* katonai hatalmát.

A senatus és a népgyűlések.

Külsőleg megmaradt a senatus önállósága a császárok alatt is; valójában azonban a senatus egészen a császár hatalmában volt.

A comitiák fentartattak törvények és választások megerősítésére; tényleg azonban a nép csak olyan embereket választott, a kiket a császár akart megválasztatni és olyan törvényeket hozott és erősített meg, a melyek a császár akaratának voltak kifizolgyásai. Tiberius a népet egészen megfosztotta választási jogától és ezt a jogot a senatusra ruházta, a mely természetesen a császár kedvében járt ezen dologban is. A megválasztott hivatalnok bemutatta magát a centuriákban vagy tribusokban összegyűlt népnek s így a nép által elismertnek tekintetett. A törvényhozó hatalom is elvétetett idővel a néptől, még pedig azon ürügy alatt, hogy a nép szavazása a nagy tömeg miatt keresztülvihetetlen.

Italia és a provinciák.

Italia a lex Julia előtt.

Róma már a királyok idejében szövetségben állott a *latin* városokkal, s azok felett fenhatóságot gyakorolt. A *latinok* elégtelensége Róma ezen állásával idézte elő a latin háborút (340—338), melynek Rómára nézve szerencsés befejeztével a latin szövetség egyes városai függő viszonyba léptek Rómához.

A meghódított városok között voltak: 1.) olyanok, melyek részben vagy egészben élvezték a római polgári jogot, és 2.) olyanok, melyeknek önállósága egy szerződés (*foedus*) által biztosítva volt, és a melyek csak bizonyos köteleességek teljesítésére voltak kényszerítve.

Az első csoportba tartoztak a gyarmatvárosok (*coloniae civium Romanorum* és a *municipiumok*); a másodikba a *civitates foederatae* és *coloniae Latinae*.

1. *Coloniae civium Romanorum*. A rómaiak a meghódított területeknek egy harmadát lefoglalták és azt, mint már fennebb említettük, vagy *ager publicus*-nak használták vagy gyarmatosok között szétosztották. A gyarmatba kivonulók egy, három férfuból álló testület (*triumviri coloniis deducendis*) vezetése alatt indultak el zászlóval (*sub vexillo*), az elfoglalandó területet ekével szántották körül és azután maguk között felosztották. A gyarmatosok, kiknek száma rendszeren 300 volt, képezték a gyarmatok római elemét, a melylyel szemben állott az elfoglalt területnek őslakóssága, melynek rómaivá való átalakítása volt a gyarmatosok egyik feladata. A gyarmatokban élő rómaiak ezeken a helyeken senatust és tisztviselőket választottak, úgy hogy ezek a városok Róma utánzatainak tekinthetők. Valószínű, hogy eleinte nagy volt az ellentét a római elem és az őslakósok között, de idővel ezen ellentét a legtöbb gyarmatban megszűnt, különösen a mikor az idegeneknek is megadták a római polgárjogot, a mi által az összeolvadás idegen és római között teljes lett.

2.) *Municipium*. Ez a szó „*municipium*“ a római polgár magántermészetű jogainak, a *connubiurnak* és a *commerciumnak* egybefoglalását jelenti, a melyet a rómaiak gyakran „*civitas sine suffragio*“ -nak is neveztek. Azután jelenti a *municipium* azt a várost, a melynek polgárai csak ezen magántermészetű jogokkal bírtak. — A *municipiumok* között voltak olyanok, a melyeknek az idők folyamán megadatott a *civitas cum suffragio*, azután olyanok, a melyek megválaszthatták saját hivatalnokaikat és Rómától csak annyiban függtek, hogy onnét kapták előljárójukat (*praefectus*), a miért ezek a *municipiumok praefectura*-knak nevezettek. Lassanként, még pedig sokkal előbb, mint Italiának egyéb szövetséges városai, megkapták az összes *municipiumok* a teljes polgári jogot.

A *municipiumok* lakói, *municipes*, katonai szolgálat teljesítésére és adófizetésre voltak kötelezve, épugy mint a teljes jogú római polgárok.

3. *Civitates foederatae*. Egyes városoknak és államoknak meghagyták a rómaiak az önrendelkezési jogot és ezt szerződéssel biztosították. Ezek voltak a *civitates foederatae*. Ezek városi ügyeiket saját hivatalnokaikkal végeztették; igazságszolgáltatásuk saját hatáskörükbe tartozott; lakósaik nem szolgáltak a legiókban s csak segédcsapatokat, hajókat és hajóslegénységet szolgáltattak Rómának. Ha egy ilyen szerződés a kölcsönösségre volt alapítva, azaz ha Róma azon várost vagy államot egyenrangúnak ismerte el, melylyel szövetségre lépett, a szerződés neve volt *foedus aequum*; ilyeneket kötöttek a rómaiak akkor, a mikor még nem voltak elég erősek. Később a rómaiak csak bizonyos, néha nehéz feltételek árán ismerték el egy-egy város önrendelkezési jogát (autonomiáját); az ezen alapon kötött szerződések voltak a *foedera non aequa*.

4. *Coloniae Latinae*. A fennebb említett latin városok által alapított gyarmatok, melyeknek gyarmatosai tehát nem voltak rómaiak, hanem csak Rómával szövetségben álló *latinok*, nem élvezték a teljes római jogot, hanem a Latiumban érvényes *ius Latinum*-ot (lásd 4 old.).

Italia a lex Julia után.

K. e. 90-ben elfogadtatott L. Julius Caesar consulnak törvénye (*Lex Julia*), a mely által a hűségben megmaradt szövetséges és latin városoknak megadatott a polgári jog. — A reá következő évben egy másik törvény, a *lex Plautia Papiria*, megadta az összes, Italiában lakó szövetségeseknek a polgári jogot, ha ezek hatvan napon belül jelentkeznek, illetve meghódolnak. (Ekkor folyt a szövetséges háború, mely csak 88-ban ért véget.) — Minthogy azonban a szövetségesek egy része a felajánlott polgárjogot igénybe venni nem akarta, még egy ideig eltartott, míg a törvények által kitűzött cél el volt érve. A polgárjogot nyert szövetségesek azonban a 35 tribus közül egyelőre csak nyolczba vétettek fel.

A K. e. 49-ből való *Lex Rubria* által megnyerte Gallia Cisalpina is a polgárjogot. — C. Julius Caesar 45-ben elrendelte, hogy az összes municipiumok saját népgyűléseikkel, senatussal és tisztviselőikkel birjanak, s hogy a municipiumok körül fekvő vidék ezek hatáskörébe tartozzék. A censust végezze a municipium legmagasabb tisztviselője. Az igazságszolgáltatás saját hatáskörükbe tartozzék.

Minthogy a császárok idejében a nép suverénitása a császárra ment át, és a nép a kormányzásban való részét tényleg elvesztette, Italia valójában provinciává sülyedt. Augusztus tizenegy régióra osztotta Italiát, de ezen felosztás nem politikai tekintetből történt, hanem a közigazgatás szempontjából.

A provinciák.

E szó *provincia* eleinte elvont értelemben a consulnak vagy a praetornak hivatalos hatáskörét jelentette és csak később alkalmazták azon terület megjelölésére, a mely egy helytartó hatáskörébe tartozott.

A római birodalom K. u. 117-ben, legnagyobb kiterjedésének idejében, 47 provinciát számlált.

Az első római provincia *Sicília* volt, a melynek nagyobbik, nyugati fele 241-ben hódított meg, s mely egész terjedelmében 212-ben lett a rómaiaké.

A provinciák a köztársaságnak utolsó éveiben részben consuli, részben praetori provinciák voltak, a szerint, a mint helytartójuk *proconsul* vagy *propraetor* volt. Cicero idejében a 15 provincia közül consuli provinciák voltak: a két Gallia és Illyricum, a két Hispania, Cilicia, Bithynia és Pontus; praetori provinciák: Sicilia, Sardinia és Corsica, Asia, Africa és Numidia, Creta és Cyrenaica, Macedonia, Achaia, Syria.

Augusztus K. e. 27-ben beosztotta a provinciákat olyanokra, melyeknél mint teljesen meg nem hódított provinciáknál katonai megszállás szükséges volt és olyanokra, a melyek mint teljesen meghódított katonai megszállásra *nem* szorultak. Az előbbieknél kormányzását magának tartotta fen Augusztus és azokat legatusaira bízta, az utóbbiakat a senatusnak engedte át, a mely proconsulokat küldött ki azokba. Amazok voltak a császári provinciák, *provinciae imperatoriae*, emezek a senatori provinciák, *provinciae senatoriae*. Ezen felosztás fen tartotta magát a császárság egész ideje alatt.

A császári provinciák helyzete jobb volt a senatori provinciák helyzeténél. A proconsulok évenként változtak és a provinciáknak tetemes költségeket okoztak, míg a legatusok bizonytalan időre voltak a kormányzással megbízva.

A provinciák kormányzása. A provinciák kormányzására irányadók voltak az egyes provinciákra vonatkozó *leges*, senatusi határozatok és a helytartók edictumai. Egyes helyeken érvényben maradtak az illető tartományok szokásai és törvényei, a mennyiben ezek nem voltak ellentmondásban a római törvényekkel és szokásokkal.

A községek. A provinciákban levő városok részben *szabad városok* részben *alávetett városok*, részben *római mintára szervezett városok* voltak.

A szabad városokhoz (*liberae civitates*) tartoztak a szövetséges városok (*civitates foederatae*), melyeknek szabadságát Róma egy szerződéssel biztosította. A szerződéseket ércztáblákra vésték és egyfelől a Capitoliumon, másfelől az illető városban tették ki. Az ilyen községek helyzete elég jó volt a mennyiben államformájukat és közigazgatásukat megtartották és csak háború esetén voltak kötelesek Rómát segíteni.

Kevésbé függetlenek voltak a *civitates sine foedere immunes et liberae*, melyeknek szabadságait nem szerződésileg biztosították, hanem a comitiák által hozott törvények és jóakaró senatusi határozatok adták meg. Ezen községektől a megadott szabadságokat bármikor elvonhatták.

A *civitates stipendiariae* adókötelesek voltak, saját városi ügyeiket választott tisztviselőkkel végeztették ugyan, de az állam felügyelete alatt állottak.

A provinciákban levő *municipiumok*, *coloniae* és *praefecturae* az itáliaiaktól abban különböztek, hogy telekadót fizettek és hogy igazgatszolgáltatásuk és közigazgatásuk a helytartók felügyelete alatt állott.

A provinciák községei által kiküldött képviselők (*legati*) évenként tartott gyűléseken (*concilia*) összejöttek és közös érdekeiket, ügyeiket megbeszélték és követek által érintkezésbe léptek a senatussal, illetve a császárral.

A helytartó. A mikor a praetorok száma kettőtől négyre emeltetett (K. e. 227) kettő ezek közül Sziciliába és Sardiniába ment; később a két Hispania számára is választottak egy-egy praetort. — Midőn a peres ügyek felszaporodtával a városban maradt két praetor az ügyek elintézésére nem volt elegendő, elhatározták, hogy a praetorok száma nyolczra emeltesék, s ezek csak hivatali évük letelte után távozzanak provinciáikba (*pro praetore* = *propraetor*). A *propraetorok* csak békés provinciákba kerültek mint helytartók. — A még teljesen meg nem hódított provinciákba *consulok* mentek hivatali évük letelte után, mint *proconsulok*.

A *propraetorok* és *proconsulok* hivatalos működése egy évre terjedt; a hivatalos működés meghosszabbítása kivételesen külön törvény által történt; így pld. 59-ben Caesar öt évre kapta Gallia Cisalpinát és Illyricumot. Egy, Julius Caesar alatt hozott *lex Julia* elrendelte, hogy a *proconsulok* hivataloskodásának ideje két év, a *propraetoroké* egy év legyen.

A helytartó volt a provinciában elhelyezett katonaságnak parancsnoka, a legfőbb bíró és a közigazgatás vezetője. Mint katonai parancsnok a sereg összeírására toborzást végezhetett és szükséges intézkedéseket rendelhetett el a sereg élelmezését és ellátását illetőleg. Mint legfelső bíró alattvalóinak élete felett rendelkezhetett; de a római polgár élhe-

tett ítélete ellen felebbezési jogával. Mint a közigazgatás vezetője gondoskodott az adó rendes behajtásáról és a reábizott provincia javáról és érdekeiről. A provinciáknak sokat kellett szenvedniök az adóbérlőktől (*publicani*) és a bankároktól (*negatiatores*), kik magas százalékra pénzt kölcsönöztek a megszorult lakosoknak. A helytartók rendszeren saját meggazdagodásukra használták fel hivatali évüket, a miért is őket gyakran zsarolással vádolták be hivatalos évük letelte után. Részleteiben ismerjük pld. Verres zsarolásait, kit Cicero a sziciliaiak megbizásából vádolt be.

A helytartó hivatalnokai közé tartoztak a senatori rangban álló *legatusok*, kiket a senatus nevezett ki a helytartó ajánlatára; ezek a helytartó távollétében helyettesítették őt. Mindegyik provinciában volt egy *quaestor*; csak Siciliának volt két *quaestora*. — Követték a helytartót rokonai (feleségét azonban a helytartó nem vihette a provinciába), barátai és fiatal emberek, a kik a provinciák igazgatását megakarták ismerni. Ezeken kívül alsóbb rendű hivatalnokok: *scribae*, *lictiores*, *praecones*, *haruspices* etc. állottak a helytartó rendelkezésére.

A pénzügy.

Az állam bevételei és kiadásai.

Az állam *jövedelmét* a legrégebb időktől K. e. 167-ig, mely esztendőben a *tributum* eltöröltetett, az *ager publicus* után fizetett *vectigal* és a *tributum* képezte.

A rómaiak minden elfoglalt földterületnek egy harmadrészét az állam számára foglalták le és azt vagy gyarmatok alapítására használták fel, vagy eladták, illetve bérbeadták. A bérbeadás a censorok által történt; a bérlőktől fizetett összeg volt a *vectigal*.

Midőn a senatus K. e. 406-ban a sereg zsoldjának fizetését elhatározta, és ezen költség fedezésére nem volt elegendő a bérletekből befolyó összeg, az állam adót rótt ki a polgárookra, melyet a háború szerencsés befejezése után a legyőzött népre kirótt

hadisarczból a polgároknak ismét visszafizettek. — Ezen adó (*tributum*) a censusban bevallott vagyon *egy pro mille-jét* (*tributum simplex*), vagy *két pro mille-jét* (*tributum duplex*) képezte. A tributum behajtásával a *tribuni aerarii* voltak megbízva.

A második időszakban (167-től a köztársaság végéig) a rendes bevételek voltak a provinciákban levő állami földek jövedelmei, a legelők (*pascua*) és a só- és érczbányák (*salinae, metalla*) jövedelmei; a provinciákra kivetett adók (*stipendia*), a kikötőkben s más helyeken fizetett vámok (*portoria*). — A rendkívüli jövedelmek voltak a büntetéspénzek (*multae*), az elkobzott birtokok, és a háborúban szerzett zsákmány.

A császárok idejében a rendes jövedelmet képezték: 1.) az *egyenés adók*, t. i. a) a föld és vagyon után fizetett adó; b) a fejadó (*tributum capitis*); c) az állami birtokok, a monopoliumok és a pénzverde; — 2.) a *nem egyenes adók*, t. i. a) vámok; b) az árveréseken eladott tárgyak után fizetett egy százalékos adó (*centesima rerum venalium*); — 3.) *quinquagesima venalium mancipiorum*, a rabszolgák eladása után fizetett 2 százalékos adó. — A rendkívüli bevételek voltak: 1. az 5 százalékos hagyatékadó (*vicesima hereditatum et legatorum*); 2.) a rabszolgák szabadonbocsátásakor fizetett öt százalékos (*vicesima*) adó; 3.) a büntetéspénzek és elkobzott vagyon; 4.) az államkinestárra szállt birtokok (*bona caduca*) jövedelme; 5.) gazdátlan birtokok (*bona vacantia*); 6.) a császárra hagyott örökségek és 7.) a császárnak szánt ajándékok (*aurum coronarium*).

Kiadások. Az állam eleinte csak istentiszteleti célokra az azoknál segédkező személyekre és nyilvános építkezésekre költött. Hivatalnokok fizetést nem húztak, a katona pedig köteles volt sajátjából fedezni szükségleteit.

A köztársaság idejében már a *hadügy* tetemes összegekbe került. Az állam zsoldot fizetett a katonáknak, felszerelte és ellátta a sereget és hadi flottát építtetett. Az állam által alkalmazott *szolgák* fizetést kaptak. Gyakran *gabonát* kellett az államnak vásárolnia, hogy azt ingyen vagy olcsó pénzen lehessen a szegény népnek kiosztani. — Rendkívüli kiadások

kat okoztak a diadalmenetek, kiváló polgárok temetése, idegen fejedelmek ellátása stb.

A császárok idejében meg hozzájárultak az udvartartás költségei, a pósta fentartásának kiadásai, a császári gyárak stb.

Az adónak kivetése a királyság idejében a királynak, a köztársaság idejében a senatusnak volt joga. A senatus állapította meg a *tributumot* és a legyőzött népekre kivetendő *stipendiumot*. Épúgy csak a senatust illette az állam bevételei felett a rendelkezés joga. A bevételekről és kiadásokról szóló költségvetés elkészítése a censor dolga volt, ez tehetett javaslatokat a bevételek emelésére, de a döntés ezen ügyekben a senatusé volt. A senatus utalványozása nélkül a quaestor semminemű fizetést nem teljesíthetett. — Az államkincstár, az *aerarium*, melynek egy része volt *aerarium sanctius*, Saturnus templomában volt elhelyezve. Az *aerarium sanctius* a tartalékban letehető arany őrzésére szolgált. Ezen utóbbi kincstárban 209-ben K. e. 4000 font arany volt. Az állam, mint említve volt, nem maga hajtotta be jövedelmeit, hanem a jövedelmeket a lovagoknak bérbe adta. Ezen bérlők (*publicani*) társaságokba állottak össze (*societates*), melyeknek élén állt a *magister societatis*.

Augusztus az említett *aerariumon* kívül egy *aerarium militare*-t és egy *fiscus*-t (császári magánpénztárt) alapított, a melyek felett a császár rendelkezett.

Sulyok, pénzek és mértékek.

A római ember sulyegysége volt a font, *libra*, a mely mint minden más tárgy, a mely egység-számba megy *as*-nak neveztetett. (*As* a görög *εἰς*; dór alakjából származott; *εἷς* = egy, unus). Az *as* tizenketted része volt az *uncia*; ennek többszörösei: *sextans* (= 2 uncia), *quadrans* (= 3 uncia), *triens* (= 4 uncia), *quincunx* (= 5 uncia), *semis* (= 6 uncia), *septunx* (= 7 uncia), *bes* (= 8 uncia), *do-drans* (= 9 uncia), *dextans* (= 10 uncia), *deunx* (= 11 uncia.)

A *uncia* fele *semuncia*, hatoda *sextula*, huszonegyede *scriptulum*, *scripulum* vagy *scrupulum*.

Az *as* sokszorosai *dupondius* = 2 *as*; *tressis* = 3 *as*; *decussis* = 10 *as*; *centussis* = 100 *as*.

A pénz használata előtt a *marha* (*pecus*) szolgált a cserekereskedésben egységül.

Később, midőn a *réz* (*aes*) jött használatba a cserekereskedésben, Servius Tullius állítólag juh, disznó, ürü képével ellátott réz rudakat hozott forgalomba, melyeknek súlya képviselte az értéket. Minthogy most még az ércdarab *súlya* adta meg annak értéket és az ércdarabokat nem öntötték határozott súly szerint, mérleget kellett használni. Az ércrudakon levő állatok képei nem az ércdarab értékére mutattak, hanem csak azt jelezték, hogy az az ércdarab (*aes signatum*) elismert csereeszköz.

A szó való értelmében veendő pénz, a melynél t. i. a mérlegetés (*pendere*) feleslegessé vált, a törvényhozó decemvirek által vagy azok idejében jött forgalomba. — Az első pénzegység volt a római font súlyával bíró *as* (= 327 gram.) Egy ilyen, font-

Egy *as*.

súlyú *as* neve *aes grave*. Az ezen időből való pénzek egyik oldalán egy hajóelőrész (*rostrum*), Róma címere, a másik oldalán egy istenfej (Janus, Juppiter, Minerva) látható. Formájuk kör alakú, anyaguk rézvegyület ónnal és ólommal. Teljes font-súlyú *as* talán sohasem öntöttek. Az idők folyamán mindig könnyebb *as*-ok jöttek használatba; K. e. 264-ben az *as* már csak egy hatod fontot nyomott; K. e. 217-ben az *as* súlya már csak egy uncia; K. e. 40-ben az *as* súlya már csak egy negyed uncia.

Ezüst pénz Rómában K. e. 269-ben jött használatba. Ezüst pénzek voltak a *denarius* 10 as értékében (= 4.55 gram), a *quinarius* 5 as értékében és a *sestertius* $2\frac{1}{2}$ as értékében. A *denarius* jegye volt \times , a *quinarius* jegye V, a *sestertius* jegye I I S vagy HS = $2\frac{1}{2}$; S = semis = $\frac{1}{2}$.)

A K. e. 217-ből való *Lex Flaminia* szerint 16 uj as egyenlő 10 régi as-szal. Ezen időtől kezdve a *sestertius*, mely eddig $2\frac{1}{2}$ as-t ért, 4 as értékűvé lett.

A *sestertium* (plur. *sestertia*) alatt 1000 *sestertius* értendő, tehát *decem sestertia* = 10,000 *sestertius*. — A *sestertium* (de nem *sestertia*) 100,000 *sestertiust* jelent, ha előtte szorzó számnév áll: *decies sestertium* = 1,000,000 *sestertius*; *septies millies sestertium* = 7000 \times 100,000 = 700 millió *sestertius*

Arany pénznek veretése Rómában K. e. 217-ben kezdődik. Ezen arany pénzek értéke 60, 40, 20 *sestertius* volt. Ezen pénzek azonban a köztársaság idejében nem igen terjedtek el.

A császárok korában a pénz egység többé nem az *as*, hanem a *rézből való sestertius*. Ezen réz-sestertius értéke 4 as; fele a *dupondius* = 2 as.

Az arany és ezüst-pénzverés, melynek jogát már Caesar követelte magának, a császár joga. A főezüstpénz a császárok alatt is a *denarius* maradt. — A császárok korának legjellemzőbb aranypénze az *aureus*, mely 25 denariussal felért és melynek súlya Caesar alatt $\frac{1}{40}$ font, később $\frac{1}{50}$ font. Voltak *fél aureus*-ok is, a melyek a rajtuk levő Victoria után, *aurei victoriati* néven fordultak elő.

Nagy Constantinus alatt egy uj aranypénzegység hozatott be, a *solidus*, a melynek súlya $\frac{1}{72}$ font volt.

A rómaiknál a következő *hosszmértékek* voltak használatban: *digitus* = az ujj szélessége; *pollex* = a hüvelyk szélessége; *palmus* = a kéz szélessége; *pes* = a láb; *cubitus* = a rőf; *passus* = egy lépés, azaz 5 láb, a mi felfogásunk szerint egy kettős lépés, *gradus* vagy *gressus*, vagyis a távolság azon pontból, melyen a láb felemeltetett, azon pontig, a melyen a láb ismét a földet érte.

Egy láb = 4 *palmi*, 12 *pollices*, 16 *digiti*.

Egy *stadium* = 125 *passus* vagy 625 *pes*.

Egy mérőföld, *mille* vagy *milliarium* = 8 *stadia* = 1000 *passus*.

A *térmérték* egysége a *iugerum* egy 240 láb hosszú és 120 láb széles terület. — A *iugerum* neve a *iugum* szóból ered és első sorban egy oly nagy területet jelentett, a melyet egy ökörfogattal egy napon meg lehetett szántani.

Ürmértékek voltak a *culeus* = 525 liter; = 20 *amphora*; 1 *amphora* = 2 *urnae* = 8 *congi* = 48 *sextarii* = 576 *cyathi*; egy *cyathus* tehát valamivel kevesebb mint egy liter.

Gabona mérésre szolgált a *modius* = 8.75 liter; és a *medimnus* = 6 modius, körülbelül 50 liter.

Katonai régiségek.

A királyok idejében.

A királyok korában a hadsereg a *Ramnes*, *Titius* és *Luceres* törzsének megfelelőleg 300 lovasból (*equites*, *celerés*) és 3000 gyalogosból (*pedités*) állott. A gyalogság valószínűleg a nehéz fegyverzetű patriciusokból és ezeknek könnyű fegyverzetű *clienseiből* állott. A gyalogság élén állt 3 *tribunus militum*; a lovaság élén 3 *tribunus celerum*. A lovaság *decuriák* alatt álló 10 *turma*-ra volt felosztva.

Servius Tullius akkép szervezte a hadsereget, hogy a polgárokat vagyonuk szerint más-más fegyverrel látta el és más-más szolgálat teljesítésére használta fel. A lovas centuriák száma 18 lett. A szegények — *proletárok* — a katonai szolgálat alól egészen fel voltak mentve, vagy csak szükség esetén tettek az állam költségén mint könnyű fegyveresek szolgálatot.

A polgárság első három osztálya képezte a legio három alkotó részét; ezek voltak a *principes*, *hastati* és *triarii*.

Az első osztály fegyvere volt a lándzsán (*hasta*) és a kardon (*ensis*) kívül, a mely meg volt a többi osztályoknál is, a *galea* (bőrsisak), a *lorica* (bőr-

pánczél), a *clipeus* (kerek pajzs) és az *ocreae* (lábvért). — A második osztálynak nem volt bőrpánczélja és kerekpajzsa, de volt ezen utóbbi helyett egy négyszögletes, félhengeralakú, bőrrrel bevont fapajzsa (*scutum*). — A harmadik osztálynál hiányzott a lábvért.

A negyedik és ötödik osztály emberei mint hajító dárddával és parittyával ellátott könnyű fegyveresek megkezdték a csatát és azután a csatasor mögé vonultak vissza, annak megerősítésére. A sereget kiegészítették a mesteremberek (*fabri*), a kürtösök és trombitások (*cornicines* és *tubicines*), továbbá az *accensi*, csupán ruhájok által védett könnyű fegyveresek, (*accensi velati*; *velare* = betakarni) a kik, úgy mint a *rorarii*, a csatasor mögött állottak és szükség esetén az elesettek helyét foglalták el.

A használatban volt fúvóhangszerek voltak: a *tuba*, a *cornu*, a *bucina* és a *lituus*.

A *tuba*, egy a végén kiszélesedő cső, adta a jelet a támadásra és a visszavonulásra; a táborban a felkelésre, a munkára és az ebédre.

A *cornu*, a kürt, adta az indulásra vagy a megállásra a jelet.

A *bucina* egy nagy görbületű, keskeny, csak a végén kiszélesedő kürt, a melyet a felső test körül hordtak. A *lituus*, egy pipához hasonló trombita, a lovasságnál volt használatban.

A köztársaság első idejében.

A hadsereg szervezetében változás állott be a Veii ellen viselt háborúban, mely 396-ban ért véget Veii városának tiz évi ostroma után. A háború befejezője *M. Furius Camillus* dictator volt. Ebben a háborúban tartották fen a rómaiak először a tábort télen át is és fizettek először zsoldot. — Ebben az időben hagyták el a rómaiak a census alapján történő seregszervezést és felfegyverzési módot.

A légiók gyalogosainak száma átlag 4200, lovasainak száma 300. Szükség esetén felszaporodott a legio gyalogosainak száma 6200-ra is a nélkül, hogy a lovasok száma emeltetett volna.

A katonák szolgálati idejük és gyakorlottságuk szerint voltak az egyes fegyvernemekhez beosztva.

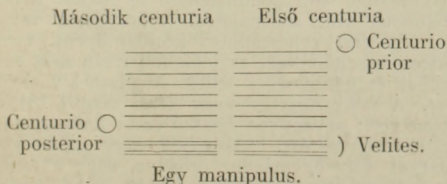
Egy 4200 gyalogosból álló legioban a következőképen oszlottak meg a katonák az egyes fegyvernemek között:

1200 hastati = 10 manipulus = 20 centuria (à 60 gyalogos)
 1200 principes = 10 manipulus = 20 centuria (à 60 gyalogos)
 600 triarii = 10 manipulus = 20 centuria (à 30 gyalogos)
 1200 velites = 60 centuria (à 20 gyalogos)
 4200 gyalogos.

A *hastati* volt az ifjúság színe-java; a *principes* az idősebbek; *triarii* a tapasztalt, korosabb (veteranus) katonák; *velites* a harcban való jártasság és erő szempontjából legalacsonyabb fokon álló katonák.

A *manipulus* szó eleinte egy *maroknyi szénát* jelentett, a mely egy kisebb csapatnak jelvénye, *signuma*, volt, mely körül csoportosult a csapat legénysége. — A *manipulus* későbbben egy két centuriából álló század, mely két centurio vezetésére állt. A jobb szárnyon álló centurio prior vezette az egész manipulust; neki alá volt rendelve a bal szárnyon álló centurio posterior.

Minden manipulushoz tartozott 20 velites.

A legio harmincz manipulusa három sorban állott. — Az első sorban állottak a *hastati* manipulusai, de nem közvetlenül egymás mellett, hanem úgy, hogy egy-egy manipulus között körülbelül egy manipulus-nyi űr maradt. — Ezen űres helyek mögött állottak a második sorban a *principes* manipulusai. — A harmadik sorban álló *triarii* manipulusai ismét a második sor közei mögött állottak.

— — — — — hastati
 — — — — — principes
 — — — — — triarii.

Ha a *hastati* hátrálásra kényszerítették, visszavonultak a *principes* manipulusai között maradó üres helyekre. Ha ezek sem tudtak helyt állani, a triarii vonultak a csatába (*res ad triarios redit*).

Ezen három fegyvernem teljes fegyverzete a következő védő és támadó fegyverekből állott:

- 1.) A vas sisak (*cassis*)
- 2.) A pajzs (*scutum*), melynek közepén egy vassal bevont kidomborodás (*umbo*) volt.
- 3.) A lábvért (*ocreae*), a későbbi időben csak a jobb lábon.

4.) A páncél (*lorica*).

A támadó fegyverek voltak:

1.) A rövid, kétélű hispaniai kard, *gladius* (*Hispanus*), melyet vagy a vállon átvetett bőrszíjon — *balteus* —, vagy bőrvön — *cingulum* — viseltek a pajzs miatt jobb oldalon.

2.) A *pilum* — a hajító dárda — a hastati és principes számára, a *hasta* a triarii számára. — Későbbben a *pilum* lett a legioknak főfegyvere, melyet az összes legionariusok egyaránt használtak. A *pilum* eleinte igen nehéz fegyver volt, a mely nyílt csatákban kevésbé volt alkalmazható és inkább a falak védelménél volt használatos. A fanyélnek vastagsága $5\frac{1}{2}$ cm. volt eleinte; később 3 cm. vastag *pilumok* használtattak, az idők folyamán még vékonyabbak és könnyebbek lettek. A *pilum* két részből állott. A négyszögletes vagy kerek fanyél 134 cm. hosszú volt; ugyanilyen hosszú volt a kampós hegygyel ellátott vasrész. A két rész vagy külső kötőanyaggal volt egymáshoz erősítve, vagy a vasrész bele volt ereszelve a fanyélbe és ebben két szöggel megerősítve. Az egész fegyver hossza ilyen módon körülbelül két méter volt.

Hogy az egyszer használt *pilum* az ellenség által felhasználható ne legyen, Marius egy *faszeggel* és egy *vasszeggel* erősítette a vasrészt a fanyélhez. A célzt ért *pilum* faszege ketté tört és a vasrészt kifordult helyzetéből. Caesar ugyanezen célzt elérte azáltal, hogy a *pilumnak* csak élét (hegyét) készítette kemény aczélból, míg a középső — aránylag

vékony — rész puha vasból volt. Ha egy ilyen pilum az ellenség pajzsában megakadt, az a fanyél nehézsége, és a középső vékony vasrész puhasága miatt elgörbült és továbbra használható nem volt.

A pilum ügyes használata nagy testi erőt és jártasságot igényelt, és különösen akkor volt nagy sikerrel alkalmazható, ha egy magaslatról lefelé használták.

A *velites* bőrből való sapkákat hordtak, és fegyverül kis kerek pajzsokat, kardot és több könnyű hajító dárdát, *hastae velitares*, *missiliá-t* használtak.

A legiohoz tartozó 300 *equites* feloszlott tíz *turma*-ra, mindegyik *turma* három *decuria*-ra. A tíz lovasból álló *decuria* élén állt a *decurio*. A lovasok fegyverei voltak: *cassis*, *scutum*, *ocreae*, *lorica*, hosszú kard és *hasta*, mely felől és alul hegyes vassal volt ellátva.

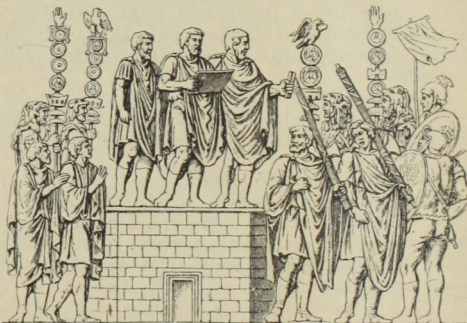
A köztársaság idejében a római hadseregben nem csak római polgárok harcoltak, hanem szövetségesek (*socii*) is, azaz a Rómával szövetségben álló itáliai városoknak és a latin gyarmatoknak katonái, továbbá segédsapatok (*auxilia*) azaz katonák azon Itálián kívül fekvő országokból, a melyek területén folyt a háború. A szövetségesek vezetői a consul által kinevezett *praefecti sociorum* (római tisztek) voltak; az alsóbb rendű tiszteknek (*praetores* és *praefecti*) kinevezése a szövetséges városok joga volt. A rómaiak a szövetségeseket nem hagyták magukra és nem bízták meg önálló működéssel, hanem a consuli legiok mellé osztották be.

A hadvezérnek személye körül volt a *cohors praetoria*, mely eredetileg a szövetségesek válogatott embereiből, később lovagokból és a fővezér személyét körülvevő emberekből (quaestorok, legatusok, barátok, írkokok, orvosok, licitorok stb.) állott.

A legioknál használatos hadijelek (*signa*) hosszú erős rudak voltak, a melyeknek felső részére ezüst sas, farkas, ló vagy vadkan volt erősítve. A lovaságnak hadijele volt a *vexillum*, egy hosszú rúd, a melynek kereszttrúdján lobogó volt.

A *legio tisztjei*. A hadvezér (*dux belli*) mellett voltak ennek segédjei, szükség esetén ennek helyettesei a *legatusok* (alvezérek), a kiket a senatus ne-

vezett ki. Számuk rendszeren három volt. Caesarnak Galliában tíz legatusa volt. — Egy-egy legionál hat *tribunus militum* szolgált, a kik közül kettő, napon-

A hadvezér megszólítja katonáit.

ként váltakozva két hónapig parancsnokoskodott. Ezeket a tribunusokat eleinte a consul, de később (362-től kezdve) a nép választotta a *comitia tributakon*: — Ezen tribunusok rendszeren a szenatori vagy lovagrendhez tartozó fiatal emberek voltak, kik szolgálatukat elég gyakran nem teljesítették a consul megalégedésére. Ők, a mint már a megválasztásuk is mutatja, a római népnek *hivatalnokai* voltak, és a hadviseléshez vajmi keveset értettek.

Ezekkel ellentétben állanak a katonai szolgálatot jól ismerő, alsóbb rendű tisztek a *centuriok* (századosok). Az egy legionál szolgálatban levő centuriok nem állottak *egy* rangban. — Legelső rangban állott a hatvan centurio közül a *hastati tizedik* centuriájánál levő centurio posterior. — Legelső helyen állt a *triarii első* centuriájánál levő centurio prior, — a kinek neve *primus pilus* vagy *primipilus* volt. Általában *pilus* jelölte a triarii centurióit. — A *primipilusok* a haditanácsban részt vettek, gyakran kitüntetésekben részesültek, és nyugalomba vonulások után kisebb városokban tekintélyes állásokat foglaltak el. Katonai tribunussá a centurio a köz-

társaság idejében nem lehetett. A császárok idejében itt is változás állt be. A nemes származású ifjak nem mint tribunusok, hanem mint centuriók kezdték meg pályafutásukat, és a centuriók hadi tribunusokká is lehettek. — A centuriók ismertető jele volt a szőlővessző (*vitis*), a melyet a centuriók testi büntetések tüstént való végrehajtására mindig maguknál vittek.

A köztársaság vége felé.

Nagy változás állott be a hadügy terén Marius-sal. A gazdagabb polgárok lassanként ki tudták vonni magukat a katonai szolgálat alól, a katonai szolgálatot nem teljesítő szegény néposztály igen megsaporodott; ezért Marius elhatározta, hogy katonáit ezentúl a szegények osztályából (*capite censi*) fogja venni. Ezeknél a katonai szolgálat többé nem volt becsület dolga vagy eszköz a magasabb hivatalok elérésére, hanem pusztán keresetforrás. Ilyen módon átalakult az előbbi polgár-sereg zsoldos sereggé, a mely nem tekintette magát az állam szolgálatában állónak, hanem az őt fizető és fentartó hadvezérnek szolgált. — A köztársaság vége felé a szabadosokat is, a kik előbb csak hajós szolgálatot tettek, felvették a szárazföldi seregbe. A polgárháborúk alatt a provinciák lakóiból is alakítottak legiókat (*legiones vernaculae*), melyek a polgári jog kiterjesztésével egész Italiára, époly legióknak tekintettek, mint a többiek. Végül még *gladiatorokat* és *rabszolgákat* is felvették a legiókba, a mi a régi időkben csak egyszer történt nagy veszedelem idején, a Cannae mellett vívott csata után.

Egy másik változás, a mely ebben az időben történt, volt a régi római lovasság átalakulása, illetve annak helyettesítése a segédcsapatok lovasságával. Az *equites Romani* már csak a *cohors praetoria*-ban tettek szolgálatot, vagy mint *tribuni militum* és *praefecti cohortium* alkalmaztattak. Először a szövetségesek helyettesítették a régi római lovasságot, de már Caesar idejében csak idegen népek (gallok, hispaniaiak és germánok) tettek lovas szolgálatot a rómaiaknál. Az egy legióhoz beosztott lovasság száma (1000 lovas) nagyobb volt most,

mint a régi időben. A lovasság élén római parancsnok állott. — A lovasság *szárnyakra* (*alae*) volt beosztva, melyek élén állottak *praefecti alarum*; az *alae* részei voltak *turmae* és ezek részei *decuriae*.

Változás állott be Mariussal a legio szervezetében és a katonák fegyverzetében is. Marius a négy fegyvernem (*hastati, principes, triarii, velites*) közötti különbséget megszüntette, és a legiók katonáit egyforma fegyverrel látta el.

A legio fellállítása manipulusok szerint, közben hagyott üres helyekkel a numidiai lovasok és cimberék támadásai ellen valószínűleg nem bizonyult elég erősnek és ezért most a *cohorsok* szerinti felállítás jött használatba. A legio most tíz cohorsból állott; egy cohors három manipulusból, egy manipulus két centuriából. Eleinte valószínűleg egy sorban állottak a cohorsok, de csakhamar ismét az *acies triplex*hez tértek vissza, úgy hogy az első sorban négy cohors állott, a második és harmadik sorban három-három cohors. — Egy-egy cohorsban a három manipulus szorosán egymás mellett állt; a manipulusban a centuriák egymás mögött.

A támadás több módon történhetett:

1.) *Longa fronte*. Az egész csatasor egy egyenesben intézte a támadást: középen a legio, jobbról és balról az *alae sociorum*, azután jobbfelől a római lovasság, balfelől a szövetségesek.

2.) *Obliqua acie*. A jobb szárny előre ment támadásra, illetve az ellenség körülfogására; a bal szárny (*cornu*) visszamaradt.

3.) *Cuneo* (*cuneus* = ék). A csatasor közepe előre ment, a szárnyak hátrább maradtak.

4.) *Sinuata acie*. A legkevésbé megbízható csapatok középre vétettek és visszatartattak, a szárnyak pedig előre mentek támadásra.

A császárok idejében.

Az egyeduralom megalapítása és fentartása csak a sereg által volt lehetséges. Ez a császárság veszélyeztetése nélkül nem volt többé elbocsátható. Ezért állandó hadsereggé alakították át az eddigi zsoldos

hadsereg. A sereg béke idejében is együtt maradt. A katonák a császár kezeibe tették le az esküt.

A legio felosztása 10 cohorsra, illetve 60 centuriára megmaradt. A legio úgy mint már Marius idejében 6000 emberből állott. A legio parancsnoka a *legatus* volt. A császári provinciák helytartóinak annyi legatusai voltak, a hány legio állott alattuk. — Ezen legatusok senatori rangban álló férfiak voltak, többnyire praetorságot viselt férfiak (*praetorius*). — *Praefecti legionum* voltak a legióknak ideiglenes parancsnokai. — A *tribuni militum* most már nem voltak a legio vezetésével megbízva, hanem adminisztratív teendők végzésével; ők adták meg a szabadságot, bocsátották el a kiszolgált katonákat, tettek javaslatokat előléptetéseket illetőleg, ők gondoskodtak a sereg ételmezéséről és szolgáltattak igazságot a táborban stb. A *centuriok* helyzete általában véve a régi maradt.

Auxilia alatt értendők most mind azon csapatok, a melyek a legiókon kívül tettek szolgálatot. Midőn a római polgári jog megadatott a római birodalom összes lakóinak (Caracalla alatt), az *auxilia* katonái is római polgárok voltak.

Ezen segédesapatok közül különösen kiemelendők:

1.) *Vexilla veteranorum* vagy *vexillarii*, a kik 500 emberből álló csapatokba egyesítve, csak a harcokban való részvételre voltak kötelezve, különben pedig szolgálatot nem tettek. Ezek kiszolgált katonák voltak, a kik szolgálati idejük letelte után az egyes provinciákban megmaradtak, hogy a fennebb említett kötelességüknek még eleget tegyenek. — Nevüket onnét kapták, hogy ők zászló (*vexillum*) alatt maradtak.

2.) *Cohortes voluntariorum*, itáliai önkéntes csapatok, a melyek száma harminczkettőre is felment.

A *cohortes praetoriae*, a császár testőrei, a császári gárdák, képezték Rómának és általában Itáliának helyőrségeit. A kilencz cohors közül Augustus idejében három Rómában volt állomásozva, a többi hat oly itáliai városokban, a melyeket a császár meg szokott volt látogatni. Ezen *praetorianusok* Tiberius alatt megerősített kaszárnyát kaptak Róma

északkeleti részén (*Castra Praetoria*) és a császárok történetében nagy hatalmuk által igen fontos szerepet játszottak. Constantinus császár feloszlatta őket.

A római tábor.

A rómaiak egy éjszakát sem töltöttek szabad ég alatt a nélkül, hogy tábort ne építettek volna. A tábor helyének és egyes részeinek kitérésére a hadvezér egy katonai tribunust, centuriokat és földmérőket küldött előre (*ad castra metanda*).

A táborra alkalmas helyen a földmérők először két egymással derékszöget képező egyenest jelölték ki, a melyek közül az egyik — nyugatról keletre — volt a *decumanus maximus*, a másik — északról délre — a *cardo maximus*. E két egyenes keresztezésénél volt a fővezér sátrának helye, melyet egy kis zászlóval jelöltek meg. Ezután a négyzet négy sarkát jelölték ki — ez volt a tábor formája. — A praetorium számára egy 200 római láb oldalhosszal bíró négyzet tartatott fén, melyen felállították a fővezér sátrát (*tabernaculum ducis*); a praetorium mellett voltak a tribunusok, legatusok és a praefecti sociorum sátrai (*tentoria*) — Ezután következtek a katonák sátrai.

A tábor széle volt egy két méternél magasabb sáncz, a melyhez a szükséges földet a sánczon kívül ásott árokból (3·75 m. széles, 2·70 m. mély) vették.

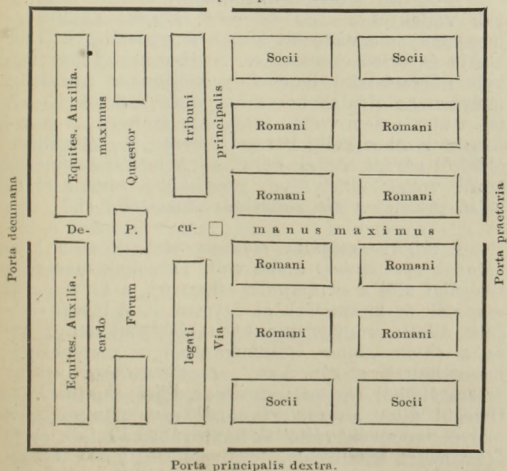
A tribunusok, legatusok és praefectusok sátrai és a katonák sátrai között volt a 100 láb széles *via principalis*, a melynek jobb (déli) végén feküdt a *porta principalis dextra*, bal végén a *porta principalis sinistra*. — A *via principalis* közepén a praetorium előtt volt az oltár (*ara*), a melyen a fővezér áldozott. — A praetoriumtól jobbra volt a *forum* és ezen a *tribunal*, azon emelvény, a melyről megszólította a fővezér katonáit. A *forum*-on gyűlt össze a katonaság *contio*-kra. — A praetoriumtól balra volt a *quaestorium*, a quaestor sátra, az *augurale* vagy *auguratorium*, a mely a táborban csak a tyúkok evéséből való jóslatok számára használtatott (*auspicia ex tripudiis*).

A tábor nyugati része, a mely a *cardo maximus* és a nyugati sáncz között volt, a fővezér test-

őrsége számára (*cohors praetoria* vagy *delecta manus imperatoris*), a római lovagok számára (*equites extraordinarii*) és az önkéntes veteránusok számára volt fentartva. Ezek közül a lovagoknak sátrai a quaestorium vagy a forum felé nyíltak, míg a gyalogosok sátrai a sáncz felé.

Észak

Porta principalis sinistra

Porta principalis dextra.

Dél

A tábor (castra) alaprajza.

A sáncz és a sátrak között egy 200 láb széles, üres tér (*intervallum*) maradt, mely a sereg felállítására, a zsákmány és az ételmezésre szükséges marhák elhelyezésére szolgált. Ezen üres tér fentartását az is tette szükségessé, hogy a sátrak az ellenségtől jövő nyilak vagy tűz ellen biztosítva legyenek.

Az előbb említett két kapun kívül volt a tábornak még két kapuja. A keleti kapu a *decumanus* végén a *porta praetoria*, a mely az ellen-

ség felé eső részen volt, és a nyugati kapu, a *porta decumana*, a mely természetesen az ellenségtől legtávolabb volt.

A tábornak ezen rendes alakjától eltérések is fordultak elő, ha a körülmények megkívánták. Ha pld. a két consul együtt táborozott, akkor a két tábor egymás mögé építettet, s a kettő közötti intervallum elmaradt.

A császárok idejében, a mikor a seregek nagyobbak voltak és a *socii* és *cives* közötti különbség megszűnt, megváltozott ennek megfelelőleg a tábor alakja és belső elrendezése. A tábor akkor már nem volt négyzetalakú, hanem egy hosszúknak négyszög, melyben az oldalak hosszának aránya 3 : 4. — A tábor utczái nem voltak többé oly szélesek. A *praetorium* a tábor kellő közepébe került, és azt minden oldalról gárdák vették körül. — A legiók a sánczok körül voltak elhelyezve; ezen külső részt a tábor belső részétől a *via sagularis* választotta el.

A tábori szolgálat (*munus*) teljesítése a kőzatonák (*gregarius*) dolga volt. Felváltak mentve a szolgálat alól a *principales* (tisztok), a kiválasztott csapatok és kitüntetésként egyesek. — A tábori szolgálat állott: erődítési munkálatakból (*munitio*), azaz a sáncz (*agger*) felhányásából, a melynél felhasználhattak a sánczkarók (*valli, sudes*), és az őrszolgálatból (nappal: *excubiae*, éjjel: *vigiliae*). — Őrségül állott a *praetorium*-nál egy manipulus, a melyet naponként váltottak fel; továbbá állottak egyes őrszemek a tribunusok, legatusok sátránál, az istállóknál, a zsákmánynál stb. — Az éjszaka négy *vigilia*-ra volt felosztva; az éjjeli őröket tehát négyszer váltottak fel. A második *vigilia* vége, illetve a harmadik eleje jelölte az éj felét.

Az agmen.

Az indulásra való előkészületek megkezdését trombitával jelezték. Az elindulás rendszeren jókor reggel történt, hogy az éjjeli tábor még kellő időben legyen kijelölhető és feállítható. — A fővezér sátrára feltűzött *vexillum* csatára való kivonulást jelzett.

Ha a sereg útban volt, egy csapat előre ment, az elővéd (*agmen primum.*) A sereg hátréde volt az *agmen novissimum.* — Elöl mentek az *extraordinarii*, azután az *ala dextra sociorum* és ezeknek podgyásza. — A sereg közepét képezték a legiók és ezek podgyásza. — A végén voltak ismét *ala sinistra sociorum* és *extraordinarii*. A lovaság vagy egyes csapattesthez volt csatolva, vagy oldalt, elől és hátul teljesített felderítő szolgálatot.

Ha a sereg harcra készen ment, képezték az *agmen quadratum*-ot. Ilyenkor elől ment a csatasor, azután következett a hátrédtől védett podgyász, vagy valóságos négyzetet képezett a két legió és a két szárny, a podgyász pedig a négyzeten belől volt. Különösen akkor ment a sereg ebben a rendben, ha az ellenség közelben volt.

A katonai fegyverén kívül körülbelül 20 kilogramm nehéz podgyászát (*sarcinae*) is vitte, t. i. élelmiszereket, sánczkarót, baltát, köteleket stb. Marius idejétől kezdve egy villaszerű rúdon (*furca*) vitték a katonák a podgyászt. — A seregnek szükséges, nehezebb tárgyakat (*impedimenta*) kocsikon szállították tovább.

Obsidio, oppugnatio.

A városok ostromlása vagy körülzárással történt, a várost árokkal és sánczokkal vették körül, úgy, hogy az kívülről élelmet nem kaphatott — ez volt az *obsidio*; vagy támadó ostromlással, a város árkait rőzsével töltötték ki és a falakat lábtókkal (*scalae*) mászták meg.

A pún háborúktól kezdve a rómaiak lövőgépeket is alkalmaztak, *ballistae* és *catapultae*. — A *catapulta*-kat nyilak és lándzsák dobására használták; a *ballista*-kon nehéz köveket dobtak. Lövőgépeknek közös neve *tormenta*. Ezen gépeknek szerkezetét nem ismerjük; csak azt tudjuk, hogy voltak kisebbek és nagyobbak (*minores, maiores*), a melyek közül az utóbbiak ostromoknál, az előbbieket nyílt csatákban is használtattak.

A város falainak betörésére használták az *aries*-t, egy hosszú gerendát, a melynek végén egy vassal bevont kos-fej volt. Eleinte kezeikben hordva hozták

ezt a gerendát a *testudo* által védett katonák a falhoz, későbbben a *testudo* felső részein megerősített köteleken függött az *aries* (*testudo arietaria*). — A *testudo* egy erős védőfedél vagy faház, a mely a későbbi időkben kerekeken volt tovább mozdítható. Hogy ez a védőfedél könnyen fel ne legyen gyújtható, friss állatbőrrel húzták be.

Gyakran a falak alatt ásott aknákkal (*cuniculus*) is meggyöngítették az ostromlók a falakat.

Szokásban volt falmagasságú töltések (*agger*) építése is. Az ezen munkáknál elfoglalt emberek védelmére használták a *pluteus*-t és a *vinea*-kat. A *pluteus* egy félhenger alakú ernyő fából és fonadékból, a *vinea* egy szintén fonadékkal ellátott fatető, a mely kerekeken volt tovább mozdítható.

Voltak kerekeken járó fatornyok is (*turres mobiles*), melyeket néha 60 méter magasságra is építettek. Ezeken több emelet (*tabulata*) volt; az alsó részből faltörő kossal iparkodtak a falat rombolni, a felső részekben lövőgépek voltak felállítva vagy katonák harczoltak. A felső részekből fahidat (*sambuca*) is lehetett leereszteni az ellenség falára, melyen át a katonák eljuthattak az ellenség falaira.

Ezen támadó eszközökkel szemben a városbeliek leggyakrabban a tüzet használták védelmül. Voltak a védelmezőknek gyújtó nyilaik (*malleoli, phalaricae*); a közel levő támadó szerekre olvasztott ólmot vagy szurkot öntöttek. A faltörő kosokat hurkokkal iparkodtak felfogni és felhúzni; a falra támasztott létrákat pedig villa-alakú rudakkal döntötték le.

A hadi hajók.

A rómaiakat *nagyobb* hajóhad építésére először az első pún háború (264—241) utalta. Már 311-ben, a samnit háború idejében, van említés téve hajóhadról, melynek vezetésével *duoviri navales* voltak megbízva, de nagyobb jelentőséget a hajóhad csak a második pún háborúban nyert. — K. e. 262-ben határozták el az első hajóhad építését. Mintául szolgált nekik egy partra vetett karthagói hajó, mely után ők rövid idő alatt száz hajót építettek. Az első kísérletük a *Lipara* szigetek mellett nem

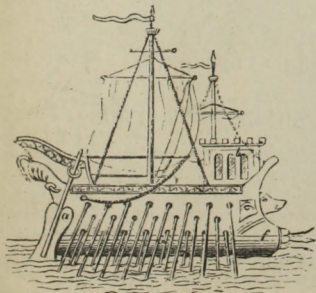
sikerült. Az 17 hajóból álló hajóhadat a karthagoiak elfogták; de még ugyanabban az esztendőben (260. K. e.) győzelmet aratott *Mylae* mellett *C. Duilius*; ennek emlékére állították fel a rómaiak a *columna rostrata*-t a Forumon.

Columna rostrata.

A pún háborúk után ismét kevés gondot fordítottak a rómaiak hajóikra; ha szükségük volt hajóhadra, a szövetségesek szolgáltatták a hajókat. Így pld. a Mithridates elleni és a kalózok ellen viselt háborúban a szövetségesek hajóit használták a rómaiak. — Csak a polgárháborúkban gondoskodtak a rómaiak ismét hajóhadról. — Augustus az Actium-nál aratott győzelme után állandó hajóhadat tartott, mely részben *Misenum*-ban, részben *Ravenna*-ban állomásozott. A hajóhad egyenesen a császár parancsa alatt állott.

A rómaiak hajói többfélék voltak. — Teher szállításra és kereskedelmi célokra szolgáltak a *naves onerariae*, melyek vitorlákkal voltak ellátva. Hogy ezek mennél több terhet elbirjanak, testük nagy volt (1:4.) — A hadihajó rendes neve *navis longa*, *navis rostrata*. Minthogy ezen hajók annál használhatóbbak voltak, mennél gyorsabban és

Triremis.

ügyesebben mozgattak, inkább keskenyekre és hosszúakra építették őket. A hajó elő részén (*prora*) volt egy támadásra alkalmas orr (*rostra*), melynek alakja rendszeren egy *tridens* (három hegyű orr). A hadihajókat rendszeren evezősökkel hajtották, de ha lehetett, vitorlákat is használtak rajtuk. — Az evezősök padokon

lákát is használták rajtuk. — Az evezősök padokon

(*scamnum*) ültek. Igen sűrűn használtak olyan hajókat, a melyekben az evezősök *nem egy* sorban (*ordo*) ültek, hanem két, három vagy öt sorban egymás felett; — e szerint nevezték a hajókat: *biremes*, *triremes*, *quinqueremes*. — A *triremis* hossza körülbelül 50 méter, szélessége 5 méter, magassága $6\frac{1}{2}$ méter; benne az evezősök száma 174; hajóslegényeké 20; a katonák száma *csak* 10.

Előfordulnak még a következő fajta hajók: *naves actuariarum*, *naves Liburnicae*, *naves turritae*, *naves apertae* és *naves tectae*. — A *navis actuarum* könnyebb fajta hajó, talán olyan, a melyben csak egy sorban ültek az evezősök; nem használták *hadihajónak* csatákban, hanem kémlelő- vagy pósta-hajónak. Az evezősök száma mindig nagyobb 18-nál. — A *Liburnae*, az illyriai liburnusok kalózhajói mintájára épített gyors és könnyű kétevezős hajók, melyeket különösen az Actium mellett vívott csata óta használtak hadi czélokra. — A *navis turrita* egy toronynyal ellátott hajó, a melyből veszély nélkül lehetett az ellenségre lőni. — A *navis tecta* fedélzetes hajó; a *navis aperta*, melynek fedélzete nincs.

Az e hajókon alkalmazott evezősök (*remiges*) rabszolgák voltak; a hajóslegénységet a szövetségesek szolgáltatták. De előfordult, hogy szegény polgárok is teljesítettek hajós szolgálatot.

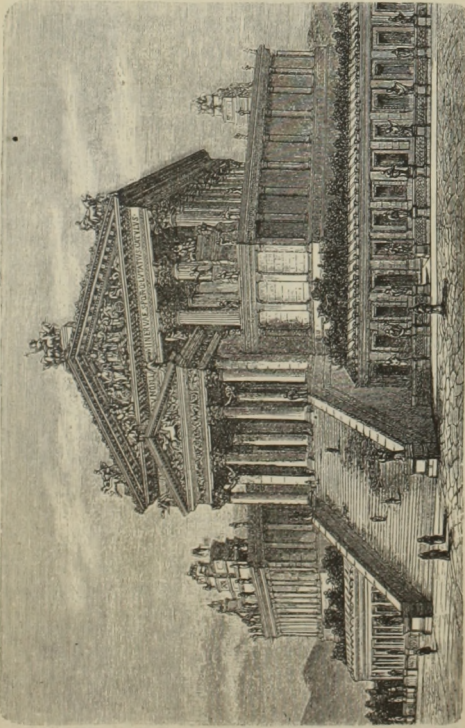
Vallási régiségek.

Az istentisztelet helyei.

A római istentisztelet helyei voltak: *templa*, *aedes*, *aediculae*, *sacella*, *fana*, *delubra*.

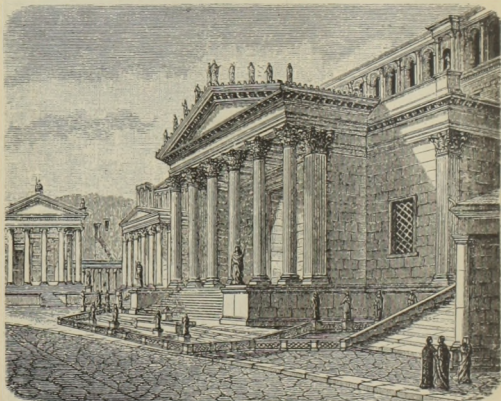
A *templum* eredetileg egy az augur által botjával kijelölt szabad térséget jelentett, és csak átvitt értelemben jelentette a templomot, azaz azon helyet, mely egy istennek van szentelve, hogy azon megtartassék az ő tiszteletével járó szertartás. — A *templum* védelmet és lakást nyújtott egy isten képének.

A templom bejárata szabály szerint kelet felé volt. A templomba vezető lépcsők száma páratlan,

Juppiter Capitolinus temploma.

hogy a templomot látogató a *jobb* lábával lépjen az első és utolsó lépcsőfokra. Rendes alakja hosszukás négyszög, de voltak köralakú templomok is. A templom körül volt egy oszlopesarnok (*porticus*). — A templom részei voltak a *cella*, a belső helység, a melyben állott az isten képe; az ezelőtt levő rész volt a *frons* vagy *anticum*, az a mögött levő rész volt a *posticum*.

Concordia temploma.

Az *aedes* (eredetileg annyi mint *tűzhely*, azután *ház*) istenháza, egy négyszögben vagy köralakban épített ház istentiszteleti czélokra.

Az *aedicula*, kis templom, kápolna vagy magában áll és istenképet őriz, vagy részét képezi egy nagyobb templomnak. *Aedicula*-knak nevezték azon szögleteket is, a melyekben istenek képei állottak, így pl. *aedicula*-nak nevezték a lakóháznak azon részét is, a melyben állottak a *lares* és *penates*.

A *sacellum* egy oltárral ellátott fedetlen szentély.

A *fanum* egy felszentelt (szentnek mondott) hely (*quod fando consecratur*).

A *delubrum* (lao többől) a megtisztulás helye.

Az áldozat bemutatására szolgált az *oltár* (*ara* vagy *altare*). *Ara* volt a kisebb, alacsony, keletre néző oltár, a melyen bemutatták, mintegy az isten lábai elé helyezték a vérnélküli áldozatot. *Altare* volt a nagy, többnyire négyszögű oltár, a melyen elégették az áldozatot. Oltárok nem csak templomokban, hanem szentélyekben, sőt berkekben, nyilvános helyeken, utcákon is voltak felállítva. Gyakran az oltáron felírás is volt, mely megadta az isten, vagy az oltár felállítójának nevét.

Az istentiszteleti szertartások.

Az istentiszteleti szertartások (*sacra*) részben *sacra privata*, az egyes ember, a család vagy a gens által tartott szertartások, részben *sacra publica*, melyeket az állam tartott meg.

A ház isteneinek tiszteletét, mely imákban, családi ünnepekben és áldozatokban nyilvánult, a családapa végezte. A ház istenei voltak a *penates*. eredetileg a *penus* (az éléstár) istenei, a kiknek oltára volt a tűzhely, és a *lares*, a család tagjainak védő szellemei (*genius*). A *penates* oltára eleinte az atriumban állott, a hol fel voltak állítva a *penates* képei is; a *lares* oltára is eleinte az atriumban volt, később őket a ház bejáratánál tisztelték, a hol az ő tiszteletükre egy örök lámpa égett.

Valamint a családnak, úgy megvoltak a *gens*-nek is saját istentiszteleti szertartásai (*sacra gentilicia*), melyeknek megtartására az egy *gens*hez tartozó férfiak (*gentiles*) egy külön papot (*flamen*) tartottak.

A *sacra publica* kétfélek: *sacra popularia*, melyeket a nép maga végez, és *sacra pro populo*, melyeket a tisztviselők és papok végeznek.

A *sacra popularia* közé tartoznak egyebek közt: a *Saturnalia*, egy ősrégi ünnep, a melyet deczember havában tartottak a tél kezdetén. Nyilvánosan áldozatokkal és a nép megvendégelésével ünnepelték a *Saturnalia*-kat. A megvendégelés után *Io Saturne* kiáltással vonult a nép a városon végig. De főleg a házon belől, a családban, volt ezen ünnepén nagy a vidámság. A családtagok megajándékozták egymást; a rabszolgák ezen a napon teljes szabadságot

élveztek, uraikkal együtt étkeztek, sőt ezek szolgálták ki őket.

A *Palilia* április 21-én tartott ünnep, eredetileg a pásztorok ünnepe, később Róma alapításának emlékére tartott ünnep. — A *sacra popularia* közé tartoztak a *sacra pugorum* vagy *paganalia* és a *sacra vicorum* vagy *compitalia* is.

A rómaiak isteneiket *imákkal*, *áldozatokkal* és *ünnepi játékokkal* tisztelték.

Az *imát* (*preces, precatio*) rendszeren mosakodás, a belső megtisztulásnak külső jele, előzte meg. Az ima alatt a római ember gyakran letakarta arcát, hogy figyelmét semmi el ne terelje. Az imádkozó kezeit az ég felé tartotta; a ki a tenger isteneihez imádkozott, kezeit a tengerfelé terjesztette ki; az alvilági istenekhez intézett imák alatt a földet érintette az imádkozó. Az ima alatt a római ember keletnek nézett, és az ima után jobbra fordult.

Minden fontosabb ügy elvégzése előtt imádságot mondtak a rómaiak, így pl. gyűlések, háborúk, játékok megkezdése előtt szokásos volt az ima. — Egy sajtószerű neme az imáknak volt az *elátkozás* (*dirae, exsecrationes*) Így pl. ünnepélyesen elátkoztak a rómaiak az elfoglalandó várost, miután az istenek segítségét felkérték.

Az államot fenyegető veszély idejében, vagy nagy vállalatok szerencsés kimenetele után *supplicatio*-kat rendelt el a senatus. — A senatus megparancsolta, hogy az istenek templomai nyitassanak meg és kiki mutasson be áldozatokat. Ezen supplicatiók eleinte csak egy napig tartottak, de későbbben 2, 3, 4, 10, sőt 40 és 50 napig. A supplicatiók vagy csak egy bizonyos isten vagy az összes istenek képei előtt tartattak meg. Az istenek képeit egy kerevetre (*pulvinar*) helyezték és eléjük állították a nekik szánt eledeleket (*lectisternium* = istenek lakomája). A supplicatiók különösen nagy veszély idején körmenetekkel voltak egybekapcsolva, a melyeken vagy csak nők, vagy az egész lakosság, sőt a falvokról begyűlt nép is részt vett.

A rómaiak részben *vér nélküli* áldozatokat mutatnak be isteneiknek, így a föld első terméseit, süte-

ményeket, tejet, bort; részben véres, azaz állatokból álló áldozatokat. Az egyes áldozatokra más-más szabályok szerint választották ki az áldozati barmokat. Általában *fehér* állatokat áldoztak a felső isteneknek, *feketeket* az alvilágiaknak. Az áldozati barmok *maiores* és *lactantes*, *victimae* (szarvasmarha) és *hostiae* (kisebb állatok, különösen juhok). — Az áldozatra szánt állatnak hibátlannak kellett lennie; mielőtt az oltár elé vitték, megvizsgálták. Rossz előjelenek vették, ha az állat ellenszegült vagy megszökött. Az oltár előtt sóval kevert darált tönkölyt-*(mōla salsa)* hintettek a szallagokkal *(vittae, infulae)* díszített áldozat fejére *(immolare)*; csak azután ütötte le a szolga bárdjával az állatot. Ha az áldozat beleiből az istenek akaratát kívánták megtudni, megvizsgálták a *haruspexek* a beleket *(exta)* és bemutatták azokat az istennek.

A census végeztével, vagy ha egy megszenteltelenített hely megtisztítása vált szükségessé, bemutatattak egy három állatból, disznó-, juh- és bikából álló áldozatot. Ennek neve volt *suovetaurilia*.

Az áldozást természetesen ima előzte meg. Hogy a szent cselekményt senki oly szóval meg ne zavarja, a melynek kedvezőtlen jelentése lehet, csöndet parancsolt *(favete linguis !)* az áldozó a jelenlevőkre.

Az *ünnepi játékok*, *ludi publici*, részben egy-egy isten tiszteletére tartattak, különösen egy új isten tiszteletének behozatalánál, így a *Megalesia* a Magna Mater istentiszteletének behozatalánál, részben az isten haragjának elhárítására — ez a *ludi scenici* és a *ludi Apollinares* eredete —, részben hálából egy nagy veszély szerencsés elhárítása után — így keletkeztek a *ludi Romani* a latinok elleni háború szerencsés bevégezte után.

Az ünnepi játékokat a királyság idejében a királyok adták, a köztársaság első idejében a consulok. A *curulis aedilis*-i hivatal létezése óta az aedilisre szállt az ünnepélyek adása. A *ludi Apollinares* megtartása a praetor urbanusra volt bízva. Augustus az összes játékokról való gondoskodást a praetorokra bízta. — A császárok idejében a császár maga adta a játékokat; a játékok megtartásáról gondoskodott a császártól kinevezett *curator ludorum*.

Az ünnepélyek költségeit eleinte az államkincstár fedezte; a mikor az állam által erre a célra kiutalványozott összeg nem volt elegendő, az aedilisek feladata volt saját vagyonukból fedezni a játékok költségeit. Az aedilisek fel is használták mennél fényesebb játékok rendezése által ezen alkalmat a nép kegyének megnyerésére, melyre későbbi hivatalok elnyerésénél nagyon is rászorultak. Augustus megháromszorozta az állampénztárból járó összeget, de a későbbi császárok ismételten leszállították ezen összeg nagyságát.

A játékok eleinte a napnak csak egy részét vették igénybe, de később reggeltől estig tartottak, sőt volt rá eset, hogy azokat fényes világítás mellett éjjel is folytatták.

A játékok rendezői gyakran meg is vendégelték vagy megajándékozták a népet; ez különösen diadalmeneteknél, vagy a császárság idejében a császári család tagjainak születésnapján történt.

Meg lehet különböztetni a következő fajta játékokat: *ludi circenses*, *ludi scenici* és az amphitheatrumokban tartott *gladiatoria munera* és *venationes*.

A circusokban tartott játékok főpontjai voltak a *ló- és kocsiversenyek*, *ökölvívők* versengése és *harci* játékok. Circusi játékokkal voltak összekötve a *ludi Romani*, a *ludi plebei*, a *ludi Apollinares* és a *ludi Megalenses*. Róma legrégebb circusa volt a *Circus Maximus* a Palatinus és Aventinus között; 220-ban épült a *Circus Flaminius* a Mars mezején.

Színi játékok igen egyszerű alakban már a legrégebb időktől kezdve dívtak Rómában (*Versus Fescennini, satura, mimi, Atellanae*.) Tulajdonképeni drámai előadások azonban csak *Livius Andronicus* (240 K. e.) ideje óta adattak. Ezen időtől kezdve a *ludi Romani* mindég drámai előadásokkal kapcsolva tartattak meg, melyeket 214 óta már négy napig folytattak. Később a *ludi plebei, Apollinares, Megalenses, Florales, Cereales, Augustales, Palatini* és *saeculares* részét színi előadások képezték.

Eleinte minden színi előadáshoz fából színpadot és hátteret (*scaena*) építettek, a nézőközönség szá-

mára pedig egy térséget (*cavea*) körülpalánkoltak, a melyen belől a nézők tekintet nélkül rangjokra össze-vissza állottak. Ezen faépítményeket a játékok után lerombolták. 194-ben elkülönített helyet kaptak a senatorok, a melyen azonban padok nem voltak. A senatorok rabszolgáik által hozott székeken ültek. — 174-ben a censorok állandó, kőből való szinpadot építettek. Az első kőből való színházat *Pompeius* építette 55-ben. Egy másik színház épült *Cornelius Balbus* consulsága alatt 13-ban K. e. Ugyanabban az évben épült egy harmadik színház. — Több állandó színháza Rómának soha sem volt.

A római színház részei voltak a *scaena* (a hát-tér), a *pulpitum* (a szinpad) és a *cavea*. A félkör alakú *orchestra* volt a senatorok elkülönített helye (*locus senatorius*). Az e mögött következő 14 sor (*subsellia*) fen volt tartva a lovagok számára. A nép ülései félkör alakban egymás megett emelkedő lépcsőkön (*gradus, subsellia*) voltak. Az egész színházat egy több emelet magasságú fal vette körül (*praecinctiones*) — Ezen kerülettől sugáralakban az orchestra felé vezető lépcsők *ékekre* (*cunci*) osztották a nézőteret.

A gladiatori játékok (*munera gladiatoria*) eleinte magánosok által adott játékok voltak temetkezéseknél vagy halottak emlékére. A köztársaság vége felé már az állam adott ily játékokat. A császárság idejében minden ünnepélyen voltak gladiatori játékok.

E játékok helye volt előbb a forum, később a K. e. 29-ben épült *amphitheatrum*, a mely a Nero alatti tűz alkalmával elpusztult. A második, *Amphitheatrum Flavium* (melynek romjai a mai *Colosseum*) *Domitianus* alatt készült el; volt benne hely 87,000 néző számára.

Különösen a császárok alatt kedvencz látványossága volt a római népnek a vadállatok küzdelme, (*venationes*) melyben ezek vagy egymás ellen, vagy e czélra betanított harcosok (*bestiarii, venatores*) ellen küzdöttek.

A papok.

Az összes papi testületek közül legfontosabb a *pontifexek* testülete, melynek alapítását Numa királyra vezették vissza. A pontifexek száma eleinte 5, K. e. 300-tól kezdve 9 (*lex Ogulnia*), Sullától kezdve 15. Élükön állott a királyság idejében a király, a köztársaság idejében a *pontifex maximus*. — Ők ugyanolyan állást foglaltak el a vallási ügyekkel szemben mint a senatus politikai ügyekkel szemben. — Ők voltak az egész isteni tisztelet főfelügyelői. Mint szakértők a politikai tisztviselők tanácsadói voltak e téren. — A *pontifex maximus* patria potestast gyakorolt a *Vestales* és *Flamines* felett, a *Regia*-ban (Numa király házában) lakott, a hol gyűléseit is tartotta a collegium. Neki nem volt szabad Itáliát elhagynia, másodsor nősülnie, halottat megértenie. — A pontifexek teendője volt az állam *penatéseinek* és *larseseinek* áldozatot bemutatni, rendkívüli esetekben, különösen veszély idején az állam által tett fogadalmakat (*vota publica*) keresztülvinni és kiengesztelő áldozatokat (*piacula*) megtartani.

A pontifexek meg voltak bízva a naptár rendezésével, az ünnepnapok megállapításával. Évkönyveikbe (*fasti* és *annales*) feljegyezték az egyes évek hivatalnokait és a nevezetesebb történeti eseményeket. Vallási és jogi okiratok az ő levéltárukban voltak letéve. — Eleinte az ő jelenlétükben történt a házasság megkötése (*confarreatio*) és annak felbontása (*diffareatio*), a végrendelet hitelesítése, az *arrogatio* (adoptio), a *detestatio sacrorum*.

Igazságszolgáltatásuk tulajdonképen csak a *Vestales* és *Flamines* illetőleg volt, de minthogy őket a praetorok törvényt magyarázókként is igénybe vették, volt közvetve befolyásuk az igazságszolgáltatásra általában.

A pontifexek testületéhez tartozott a *rex sacrorum* vagy *rex sacrificulus*, a kinek állása a királyok elüzetése után alapított és a ki a király papiteendőinek egy részét átvette. A *rex sacrificulus*-nak nem volt szabad világi hivatalt elvállalnia. — Az ő feladata volt a naptár kihirdetése a *comitia calata*-n, és bizonyos áldozatok bemutatása (pld. a *refugium*, febr. 24.-én, a királyok elüzetésének emlékére).

A pontifexek testületéhez be volt osztva 15 *flamen*, a kik közül három (Juppiter, Mars és Quirinus flamenjei) *flamines maiores* (Dialis, Martialis, Quirinalis), a többi 12 *flamines minores*. A „*flamen*” szót a régiek a *filum* szóval (= fonal) hozták összefüggésbe, mert *filum*-ot hordtak nyakuk körül, de a szó valószínűleg a *flare* (fúni, tüzet éleszteti) szóval áll összefüggésben. — A *flamen Dialis* egész idejét Juppiter tiszteletének tartozott szentelni, minden polgári kötelességektől fel volt mentve, de igen terhes követelményeknek volt alávetve; így csak ünnepi ruházatban volt szabad megjelennie, nem hagyhatta el Itáliát, nem alhatott két éjszakán házán kívül, nem volt szabad nyers húst érintenie, nem volt megengedve, hogy halottat, munkával foglalkozó embereket lásson stb. — *Felesége Juno* papnője volt, ki hasonló szigorú feltételeknek volt alávetve mint férje. Ha a Dialis felesége meghalt, kénytelen volt hivataláról lemondani

A pontifexek testületének, különösen pedig a pontifex maximusnak voltak alárendelve a Vesta szűzek, *virgines Vestales*, a kiknek számát Numa négy ben állapította meg; számuk Servius Tullius

Virgo Vestalis.

óta *hat*. Előljárójuk volt, a *virgo Vestalis maxima*. — A pontifexek sors által választották a Vesta szűzeket. Választhatók voltak hat és tízévközött álló, szabad családból származó lányok, a kiknek szülei még életben voltak. A megválasztottak harmincz esztendőig maradtak Vesta szolgálatában: tíz évig tanulták a szolgálatot, tíz évig végezték, tíz évig tanították. A harmincz év letelével férjhez mehettek, a mi azonban csak ritkán történt meg. A Vesta szűzek igen nagy tiszteletben részesültek: lictor járt

előttük; mindenki, még a consul is, kitért útjokból; játékoknál külön hely illette őket; a menekülő közelükben védelmet talált; a vesztőhelyre vezetett gonosztevőnek megkegyelmeztek, ha véletlenül találkozott velök; — halálbüntetés érte azt, a

ki őket megbántotta. — Szolgálatban elkövetett mulasztásért nehéz testi büntetést szenvedtek, az erkölcsösség ellen vétkező Vesta-szűzet megostorozták és élve eltemették.

Feladatuk volt a Vesta-templomban levő örök tüzet őrizni, a melyet márczius elsején megújítottak. Az Egeria forrásból hozott vízzel öntözték a templomot; a templomot babérlevelekkel díszítették. Ünnepeken és áldozatokon részt vettek. Főünnepök volt a *Vestalia* június 9-én, melyhez a háziasszonyok mezitláb vonultak.

A *quindecim viri sacris faciundis* az idegen istentisztelet feletti felügyeletet gyakorolták, melyet a *Sibylla-könyvek* (*libri Sibyllini*) rendeltek el. Az ő dolguk volt a Sibylla-jóslatok őrzése és magyarázása.

Tarquinius Priscus, a ki a felajánlott kilencz Sibylla-könyvből a monda szerint hármat megvett, két senatort (*duoviri*) nevezett ki ezen könyvek megőrzésére; később ezek helyére egy tíz férfuból álló testület került (*decemviri*), végre Sulla *tizenöt*re emelte ezek számát; élükön állottak a *magistri* (előbb kettő, később öt).

Az *augurok* száma eleinte *három* volt, később *hat*, a lex Ogulnia (300) óta *kilencz*, Caesar alatt *tizenhat*.

Az augurok tekintélye idővel részben önhibájuk folytán, részben a vallás tekintélyének sülyedése folytán nagyon aláhanyatlott. -- Hivatalukat élethossziglan viselték. Az augur a politikai életben is szerepelhetett, más hivatalokat is viselhetett. Megismertető jele volt a *lituus* (a görbe auguri bot) és tarka ruházata. — Feladatuk volt az *auspicia* megfigyelése és magyarázata. *Auspicia* pedig voltak jelek, a melyekkel az istenek, de különösen Juppiter egy tervbe vett cselekmény előtt tetszésüknek vagy nem tetszésüknek adtak kifejezést. — Az *auspicia* között voltak előrekért (*impetrativa*) és maguktól beálló (*oblativa*) jelek. — Az előbbiekhöz tartoztak a *signa ex avibus*, melyeknél a madarak repülése vagy hangja volt az előjel, továbbá az *auspicia pedestria*, a melyeknél a jóslás az állatok futásából történt. — Politikai czéloknak szolgáltak a *signa ex*

caelo, menydörgés és villám, a melyek különösen kedvezők voltak, ha azokat derült égnél és bal oldalon figyelték meg. — Katonai vállalatoknál használták a *tripudiumot*, a csirkék evéséből való jóslást; különösen kedvezőnek vették az előjelet, ha a csirkék oly mohón ettek, hogy az eledel a csirkék csőréből kiesett. — Kedvezőtlen, vészhozó jelek (*dirae*) voltak egy váratlan zaj megfigyelése, egy tárgy leesése, az egér motoszkolása stb.

Az augurukat igénybe vették a senatus gyűléseinek, a népgyűléseknek megkezdése előtt, a sereg kivonulásánál, tisztviselők és papok hivatalba iktatásánál (*inauguratio*), egyes helyiségek, templomok, földek használatba vételénél stb.

A tisztviselő egy augur kíséretében mindjárt éjfél után elment a megfigyelés helyére. Az augur délfelé nézve egy keresztet és egy négyszöget jelölt ki *lituus*-ával az égen s ennek megfelelőleg a földön (*templum*). A négyszög közepén állt az augur sátra; ez előtt ült dél felé nézve az augur. A jel, a mely kelet (bal) felől jött, kedvező volt; a nyugat (jobb) felől jövő jel kedvezőtlen volt. A császárok idejében a jobb és bal jelek jelentése megváltozott. Ha a jelek kedvezők voltak, az augur azt mondta: *aves addicunt (nuntiatio)*, ellenkező esetben (*obnuntiatio*): *alio die*. — Az *auspicia* megfigyelésének joga megvolt a magasabb tisztviselőnek; a consul, praetor és censor által megfigyelt *auspicia* nagyobb jelentőségűek voltak (*maxima*), mint az aedilis és quaestor által megfigyelt *auspicia (minora)*.

Jósló papok voltak még a *haruspices*, a kik Etruriából származtak át Rómába. Ezeket sokáig gyanúval fogadták Rómában, de ők *idővel* úgy a magánéletben, mint a politikai életben nagy szerepet kaptak.

Később a chaldaeusok a csillagokból való olvasásukkal (*astrologia*) lettek közkedveltekké.

A *fetiales* egy húsz tagból álló testület, melynek eredetét szintén még a királyok idejére vezették vissza. Szerződések megkötésénél és felbontásánál szokták volt az ő véleményüket kihallgatni; továbbá ők voltak a nép képviselői háború kitörése előtt az elégtétel követelésében (*res repetere*). — Ha az elleneség nép az elégtétel megadását megtagadta, a *fetialis*

az ország határán kijelenti a háború megkezdését és véres lándzsát dobott az ellenség területére. Később ezen szertartást a Campus Martiuson végezték, melynek egy része, az *ager hostilis*, az ellenség területét képviselte. A lándzsát ekkor az ott levő *columna bellica*-n dobták át a háború kitörésekor.

Szerep jutott a *fetiales*-eknek a fegyverszünet megkötésénél és megszakításánál is.

A köztársaság végső idejében a fetialesek tekintélye nagyon alásülyedt.

Mars isten szolgálatában állott a *salii* papok rendje. A monda szerint Numa az égből esett szent pajzs (*ancile*) mintájára tizenegy pajzsot készíttetett és ezeknek őrzését a saliusokra bizta. Ezek márczius havában tánczolvá bejárták a várost és a mellett dicsérő dalokat énekeltek, a melyek a későbbi időben egészen érthetetlenek lettek.

A *luperci* a február 15-én tartott *Lupercalia* ünnepen szereplő papok testülete. A *Lupercalia* valószínűleg egy régi itáliai pásztorünnep (*lupus, arcere*) *Janus* tiszteletére, melyen ezen isten mint *Lupercus* szerepelt. — Az ünnep egy kecskebakokból és kutyából álló áldozattal kezdődött, a mely után a *lupeci* végig vonultak a városon és a kecskebőrből vágott szalagokkal megverdesték a velök találkozókat. A bőr neve *februa*; az abból készült szalagokkal (szijakkal) ütni = *februare*; később a *februare* jelentése *tisztítani*. (A hónap neve innen vette eredetét.)

Más papi testületek voltak még a *fratres Arvales*, *sodales Augustales* a mely utóbbiak mintájára keletkeztek még a császárok alatt *Flaviales*, *Hadrianales*, *Antoniani* stb. stb.

Tartalom.

<i>A római alkotmány a királyok alatt</i>	3
Róma népe	3
Servius Tullius reformja	6
A király	8
A senatus	9
A népgyülések	10
<i>Az állam alkotmánya a köztársaság idejében</i>	11
Történeti áttekintés	11
A hivatalok	15
Az egyes hivatalok	18
A consul	18
A praetor	19
A censor	20
A tribunus plebis	22
Az aedilis	23
A quaestor	24
Rendkívüli hivatalok	26
A dictator	26
A magister equitum	26
Az interrex	27
A decemviri legibus scribendis	27
A tribuni militum cons. potest.	27
A kisebb hivatalok	28
Az állami szolgák	28
A senatus	29
Ordo equester	33
A nép	34
Comitia curiata	34
Comitia tributa	36
Comitia curiata	37

<i>A császárság</i>	38
A császárság keletkezése	38
A császár állása	38
A hivatalok	39
A senatus és a népgyűlések	40
<i>Italia és a provinciák</i>	41
Italia a lex Julia előtt	41
Italia a lex Julia után	43
A provinciák	43
<i>A pénzügy</i>	46
Az állam bevételei és kiadásai	46
Súlyok, pénzek és mértékek	48
<i>Katonai régiségek</i>	51
A királyok idejében	51
A köztársaság első idejében	52
A köztársaság vége felé	57
A császárok idejében	58
A római tábor	60
Az agmen	62
Obsidio, oppugnatio	63
A hadi hajók	64
<i>Vallási régiségek</i>	66
Az istentisztelet helyei	66
Az istentiszteleti szertartások	69
A papok	74